

pregledno izvorno znanstveno delo
prejeto: 1999-01-15

UDK 061.2"1848-1918"

PREGLED DRUŠTVENE DEJAVNOSTI V AVSTRIJSKEM PRIMORJU (1848-1918)

Branko MARUŠIČ

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa - Raziskovalna enota Nova Gorica, SI-5000 Nova Gorica

IZVLEČEK

Ljudje so se zaradi različnih interesov združevali v skupnosti, bratovščine in družbe, ki so podobo, na pravni podlagi zasnovanih društev, dobile od sredine 19. stoletja. Pregled obravnava sedemdesetletno društveno dejavnost v Avstrijskem primorju od leta 1848 do konca leta 1918. Njegov uvodni del je namenjen predzgodovini, ki se začne od druge polovice 18. stoletja (predmarčna doba). Sledita še razdobje revolucije leta 1848 in Bachovega absolutizma (1848-1859) ter čas, ki se začne z uvajanjem parlamentarizma v avstrijski državi in traja do njenega razpada (1918). Pregled sledi upravopolitični porazdelitvi (Trst, Goriško-Gradiščanska, Istra) in ločeno prikazuje društva pri Slovencih, Hrvatih, Italijanih in Nemcih. Društva ostalih jezikovnih skupnosti niso posebej obravnavana.

Ključne besede: društva, zgodovinski prikazi, Avstrijsko primorje, Trst, Goriška, Istra, 1848-1918

RASSEGNA DELL'ATTIVITÀ DELLE SOCIETÀ NEL LITORALE AUSTRIACO (1848-1918)

SINTESI

In base ai loro interessi, la popolazione si associava in comunità, confraternite e società, che assunsero forma di società organizzate su base giuridica dalla metà dell'Ottocento. La rassegna esamina settanta anni di attività delle società nel Litorale austriaco, dal 1848 alla fine del 1918. La parte introduttiva tratta il periodo antecedente a partire dalla seconda metà del Settecento. Seguono quelli della rivoluzione del '48 e dell'assolutismo di Bach (1848-1859) e quello che inizia con l'introduzione del parlamentarismo nello stato austriaco e dura sino al suo disfacimento (1918). La rassegna segue la divisione politico-amministrativa (Trieste, la provincia di Gorizia e Gradisca, l'Istria) e illustra separatamente le società che operavano tra sloveni, croati, italiani e tedeschi. Non sono prese in particolare considerazione le società di altre comunità linguistiche.

Parole chiave: società, rassegne storiche, Litorale austriaco, Trieste, Goriziano, Istria, 1848-1918

Društva so prostovoljne in stalne združitve več oseb, ki žele doseči določen, skupen in prostovoljno izbran cilj s trajnim delovanjem, ki temelji na določenih pravilih; društvo vodi enotno vodstvo, ki se mu članstvo podreja (Andrejka, 1928, 10). Najstarejša človekova združenja in družbe (društva, krožki, bratovščine) so nastajali in delovali brez državnih zakonov, pač pa so si ustvarila nenapisana ali napisana pravila in statute, po katerih so se ravnala. Društveno državno pravo je tako

bilo razmeroma mlad pojav in je nastajalo šele s pojavom moderne države, ki je želela z ustreznimi zakonodajo urediti tudi razmere na področju društvene aktivnosti, predvsem zaradi pojava društev, ki so bila sumljiva (prostozidarske lože in širjenje prosvetljskih idej) zlasti absolutističnim vladarjem.

V društvenem delovanju v habsburški monarhiji od srede 18. stoletja dalje je mogoče razlikovati tri periodizacijske enote. Prva obsega razdobje do leta 1848,

druga čas revolucije in Bachovega absolutizma (1848-1859), tretja pa ustavno razdobje po letu 1860 do konca monarhije (1918).

Za prvo razdobje je značilna najprej velika omejitev delovanja cehovskih organizacij. Kasneje je vladar pridobil pravico, da s potrjevanjem ali z zavračanjem potrjevanja pravil postavlja nadzor nad delovanjem in razvojem društev. V predmarčni dobi (1843) je avstrijska država sprejela prve predpise glede ustanovitve privatnih društev, pred tem namreč ni poznala kakih občevaljavnih predpisov. V tem času so nastajala predvsem kmetijska, industrijska in obrtna društva, muzejska, znanstvena in filharmonična ter društva, ki so bila vsebinsko drugače utemeljena. Predmarčni čas ni poznal političnih društev.

V revolucijskem letu 1848 so se najprej razširila politična društva, ki so imela zakonske osnove za svoje delovanje v novi državni oktroirani ustavi (25. 4. 1848). Nova društvena zakonodaja je nastala že potem, ko se je revolucija končala. Tako sta marčna ustava (1849) ter "kromeriška" ustava (15. 4. 1849) zagotavljali državljansko ustanovitev društev "brez vsakega oblastnega dovoljenja" (Vrbnjak, 1983, 40). 17. marca 1849 je bil objavljen poseben cesarski patent, s katerim je bilo urejeno uresničevanje pravice svobodnega združevanja in zborovanja. Cesarski patent je strogo ločeval politična društva od nepolitičnih, prva so morala imeti posebno dovoljenje za ustanovitev, za nepolitična pa je bilo dovolj, da so predložila oblastem svoja pravila štirinajst dni pred ustanovitvijo.

Po uvedbi absolutizma (31. 12. 1851) je cesarski patent 26. novembra 1852 znova urejal vprašanje društev, in sicer na stališču, da mora imeti društvo za svoje delovanje dovoljenje vladarja ali vlade. S tem se je v društveni zakonodaji uveljavil tako imenovani koncesijski sistem. Kot v predmarčnem času tudi v dobi absolutizma niso bila dovoljena politična društva. Dovoljenje za svoje delovanje so morala imeti društva, ki so se bavila s pospeševanjem znanosti in umetnosti, poljedelstva, rudarstva, gozdarstva, obrtništva, trgovine in drugih proizvodnih panog, pa tudi prometna, zlasti pomorske družbe, podjetja za izgradnjo in za vzdrževanje železnic in mostov, dalje rudarske, akcijske, kreditne in zavarovalniške družbe, pa tudi rentni in preskrbovalni zavodi, hranilnice in zastavljalnice. Za delovanje družb, ki so krepko posegale na gospodarsko področje (promet, zavarovalništvo, hranilnice, zastavljalnice, gradnja cest in mostov, rudarstvo, akcijska društva), je dajalo dovoljenje ministrstvo za notranje zadeve, za vsa ostala (kreditni, zavarovalni in rentni zavodi, društva za pospeševanje umetnosti, znanosti in poljedelstva) pa vladar.

Po padcu absolutizma se je z oktobrsko diplomom (1860), zlasti pa s februarским patentom (1861), začela nova in v dobi trajanja habsburške monarhije zaključna etapa v razvoju društvenega življenja. V ustavnem obdobju je veljala še stara zakonodaja, vendar se je

spremenila njena uporaba. Med zakoni, ki jih je v avstrijskem parlamentu izsilila nemškoavstrijska liberalna stranka v zameno za pristane na dualizem, je bil tudi zakon o pravici združevanja z dne 15. novembra 1867. V primerjavi s patentom iz leta 1852 je bil demokratičnejši, saj je temeljil na načelu široke društvene in zborovalne svobode in samouprave. V drugem členu je zakon določal, da društva in družbe, ki ustvarjajo dohodke, prav tako tudi društva, ki opravljajo bančna, kreditna in zavarovalniška opravila, kot tudi rentni zavodi, hranilnice in zastavljalnice ne sodijo v pristojnost zakona in veljajo zanje posebni zakoni. Zakon tudi ni veljal za cerkvene redove in za kongregacije ter verske družbe, obrtne zadruge in podporne zadruge obrtnikov, rudarske družbe in bratovske skladnice, za pridobitne in gospodarske zadruge, za registrirane podporne blagajne, za vodne zadruge ter meščanske in strelske garde. Delovanje vseh iz patenta (1852) izločenih združenj so urejali posebni zakoni, izdani že pred tem kot zakonodaja o hranilnicah (1844). Za akcijske družbe (trgovina) je veljal trgovinski zakon (1862), za zastavljalnice patent iz 1852, za vodne zadruge zakon iz leta 1869, za pridobitne in obrtne zadruge zakon iz leta 1873, za zavarovalnice so veljale odredbe ministrstva za notranje zadeve (1896), za rudarske družbe in bratovske skladnice pa se je uporabljal zakon iz leta 1854 in zakon o bolniškem zavarovanju delavcev (1888). Vsa "društva in družbe, ki merijo na dobiček" (Državni osnovni zakoni, 1910, 259), pa so še vedno sodila pod določbe cesarskega patenta iz leta 1852.

Društveni zakon iz leta 1867 ni dovolil ustanovitve društev, ki so bila protizakonita, protipravna in državi nevarna, sem so sodila tudi tajna društva. Dovoljena so bila seveda tudi politična društva, ki pa niso smela imeti svojih podružnic, kar pa ni veljalo za nepolitična. Sistem, ki ga je začrtal zakon o društvenem pravu, je veljal do konca monarhije.

AVSTRIJSKO-ILIRSKO PRIMORJE (Avstrijsko primorje, Primorje)

Enotno upravno območje Avstrijsko-ilirsko primorje (Österreichisch-illyrische Küstenland, Litorale austro-illyrico) so sestavljali neposredno mesto Trst s svojim območjem, goriška-gradiščanska grofija ter mejna grofija Istra s kvarnerskimi otoki (Cres, Krk, Lošinj). Območje je obsegalo le malo manj kot 8000 km², na njem je prebivalo malo pred prvo svetovno vojno 894.568 prebivalcev. Primorje se je pričelo sredi 18. stoletja oblikovati v upravni teritorij s središčem v Trstu, kjer je bil sedež komerčne intendance (1731, obnovljena 1748), predhodnice kasnejšega gubernija (1776) oziroma namestništva, ki je pričelo delovati 1. januarja 1850 na podlagi določil oktroirane ustave (4. 3. 1849). Avstrijsko primorje je bilo prirodno, gospodarsko ter narodnostno in jezikovno raznolik prostor. Trst z bližnjo okolico je

bil največje mesto v Avstrijskem primorju, hkrati pa največje pristanišče avstrijske monarhije in pomembno gospodarsko središče; po statistiki iz leta 1910 je skoraj 40% tržaškega prebivalstva živelo od trgovine in prometa. V razdobju 1846-1910 je mesto povečalo število svojega prebivalstva za 182%, v istem razdobju je število prebivalstva v deželi Goriško-Gradiščanski naraslo za 39%, v Istri za 69,6%.

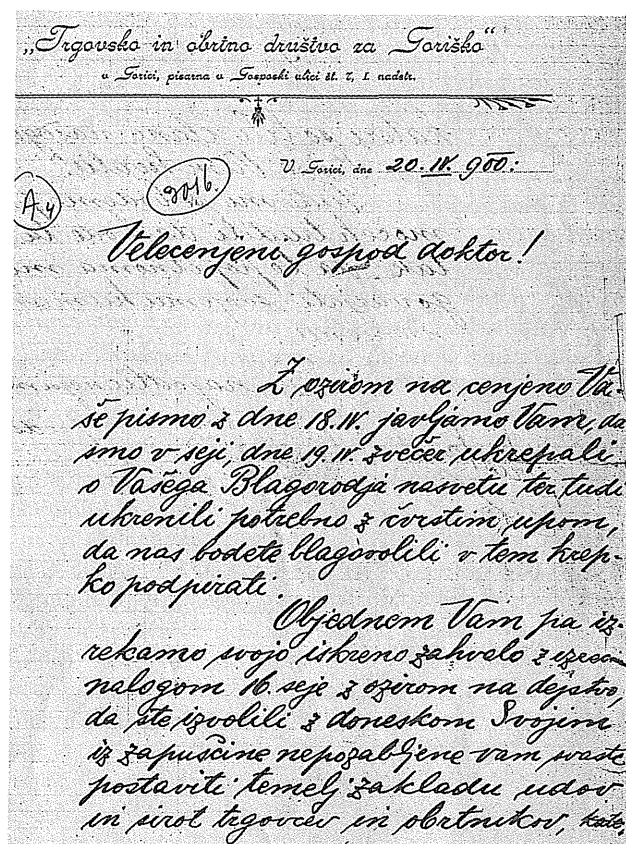
Raznolikost med posameznimi deli Primorja se je kazala tudi v društvenem življenju, ki je imelo največ žarišč in največjo razvitost v mestih (predvsem Trst, Gorica in Pulj). Poleg tega pa je na društveno delovanje vplivala tudi narodnostna sestava posameznih dežel in njihovih središč. V Trstu je leta 1910 živelo 190.913 avstrijskih državljanov, od tega 118.959 Italijanov, 56.916 Slovencev, 12.635 drugih (povečini Nemcev) in 2403 Hrvatov in Srbov. V deželi Goriško-Gradiščanski so imeli Slovenci večino, saj je tu leta 1910 živelo 154.751 Slovencev (vključeno je neznatno število Hrvatov in Srbov) in 90.146 Italijanov. V Istri so bili večinsko prebivalstvo Slovani. Tako je po številu iz leta 1910 tam živelo 168.184 Hrvatov, 55.134 Slovencev in 147.417 Italijanov. Ob za državo tako pomembnem središču, kot je bil Trst, je živela agrarna Goriška, v katere gospodarstvu sta predstavljali pomemben delež tudi mala industrija in trgovina. Z mnogimi preživetvenimi in gospodarskimi problemi se je srečevala tudi Istra, njeno gospodarstvo je nosilo poudarke obmorske lege.

PREDMARČNA DOBA

Za dežele Avstrijskega primorja je bilo v predmarčnem času značilno delovanje cerkvenih bratovščin, ki so nastajale že v prejšnjih stoletjih, cehovskih združenj, bralnih (zabavnih) krožkov privilegiranih mestnih slojev, kulturnih (znanstvenih) in glasbenih društev, humanitarnih (dobrodelnih) in strokovnih združenj. Delovanje teh društev je bilo omejeno predvsem na mesti Trst in Gorica, v istrskih mestih pa so delovali poleg cerkvenih bratovščin in strokovnih društev še bralni krožki. V mestih so bili Italijani večinsko prebivalstvo. V tem času je delovalo tudi več neformalnih in tajnih združenj (prostožidarji, jakobinci, karbonarji), ki pa jih ta pregled ne upošteva.

Trst

Društveno življenje Trsta je v predmarčnem času zrcalilo podobo sodobnega evropskega mesta, ki je začelo rasti v 18. stoletju v duhu strpnosti, ki naj bi služila kot primer in v "vzdušju svobode in optimizma", kot je zapisal zgodovinar Giulio Cervani (Umana, 1958, 98). Poleg tega pa se tedanji Trst ni predajal zgolj surovi gospodarski aktivnosti in "ni bil izključno vezan na slučajnosti in prehodnosti trgovskih razmerij, ampak tu-

Sl. 1: Dopis Trgovskega in obrtnega društva v Gorici (20. 4. 1900). Izvirnik se tako kot ostali na tem mestu reproducirani dokumenti nahaja v zapuščini dr. Henrika Tume (Zgodovinski inštitut ZRC SAZU, Raziskovalna enota Nova Gorica).

Fig. 1: A letter by Trade and Craft Society in Gorica (20. 4. 1900). The original, like other reproduced documents in this place, is preserved in the heritage of Henrik Tuma, PhD (Historical Institute ZRC SAZU, Research Unit Nova Gorica).

di aktivno zavezan k ustvarjanju in razmišljanju o idealnih in klasičnih vrednotah" (Apih, 1958, 27). Društva tistega časa se niso opredeljevala na narodnostni podlagi, pač v značilnem tržaškem kozmopolitizmu, ki je nosil močne poudarke takrat še vedno kulturnega in ne političnega italijanstva. V začetku 19. stoletja je še vedno deloval v Trstu Casino Nobile di san Pietro (1763), za časa francoske zasedbe je prekinil z delom, nato pa je na pobudo odvetnika Domenica Rossettija (bil je tudi dolga leta njegov vodja) obnovil svoje delovanje. Leta 1839 je prevzel novo ime Casino Vecchio. Med svojim službovanjem v Trstu je bil član kazina tudi francoski konzul v Trstu, pisatelj Stendhal. Kazino pa so obiskali tudi cesar Franc I. s soprogo, knez Metternich in Maria Luisa Parmaska. Društvo, ki je zbiralo ugledne meščane Trsta, je ves čas svojega obsta-

janja - prenehalo je po prvi svetovni vojni - v primerjavi z velikim delom tržaških sorodnih društev delovalo narodnostno in politično zmerno.

Januarja 1810, še v času Ilirskih provinc, je Paul Schubart pobudil ustanovitev domoznanskega društva Società del Gabinetto di Minerva. Kasnejše delovanje tega društva je bilo tesno povezano z imenom Domenica Rossettija, ki se je predajal tudi domoznanstvu, pogostokrat tudi z namenom, da mu zgodovina pomaga pri dokazovanju municipalnih (independentističnih) pravic Trsta, zlasti v odnosu do avstrijske države (Trst je z Avstrijo in ne v Avstriji). Minerva je delovala po vzoru domoznanskih društev, ki so bila tedaj v različnih avstrijskih deželah (predavanja, naravoslovne zbirke, knjižnica, raziskovalno delovanje), in tako je leta 1829 pričela izdajati svoje glasilo *Archeografo Triestino*. Revija izhaja še danes in je še vedno glasilo društva Minerva. Po Rossettijevi smrti (1842) je Minerva preživljala krizo, ta se je končala okoli leta 1860, takrat je društvo štelo okoli 60 članov, deset let kasneje pa že 300, kljub temu, da se je del članstva priključil novemu društvu Società degli ingegneri e degli architetti (1878). Sicer pa je Minerva pobudila še nekatera druga tržaška društva kot Società per la lettura popolare (1869), Circolo filologico Triestino (1873-1894), Società Adriatica di Scienze naturali (1874) in je leta 1903 postala del zveze društev Ateneo di Trieste skupaj s Circolo artistico, Associazione medica Triestina, Società adriatica di Scienze naturali, Società Triestina di igiene, Società degli ingegneri e degli architetti. Društvo Minerva se je v zgodovini Trsta profiliralo kot italijanska ustanova, zlasti od druge polovice 19. stoletja dalje, toda nastalo je kot izraz tržaškega kozmopolitizma, zato je bilo tudi nosilec vrednot, "ki jih je tržaško prebivalstvo čutilo kot svoje, ne glede na svojo nacionalno pripadnost" (Simčič, 1996, 178).

Leta 1829 je nastala z združitvijo nekaterih glasbenih in gledaliških krožkov Società Filarmonico-drammatica. Tudi pri ustanovitvi tega društva je odigral pomembno vlogo Domenico Rossetti, poleg Pietra Kandlerja in drugih. Kandler je nadaljeval Rossettijevo delo tako pri ustvarjanju kulturne podobe Trsta kot pri utemeljevanju tržaškega municipalizma. Delovanje društva je bilo povezano z možnostjo pridobitve lastnega koncertnega in gledališkega prostora, kar je še pred letom 1848 povzročilo prvo krizo v delovanju društva. Težave je tedaj rešil Francesco Hermet, ki je bil po letu 1860 med vodilnimi tržaškimi italijanskimi liberalnimi politikami. Društvu, ki ga je vodil, je dal močne italijanske nacionalne poudarke. Tako usmeritev je nakazalo že leto 1848, ko se je društvo preimenovalo v politično organizacijo Società dei Triestini. Po revolucionarnem razdobju 1848-1849 je društvo obnovilo svojo prvotno dejavnost in dobilo leta 1884 prostore v občinskem gledališču. Postal je središče tržaškega "liberalnonacionalnega življenja par excellence, predstavljalo je vsakonevno zbirališče italijanskega meščanstva, pri tem je

nasprotovala društvu Casino Vecchio in tako prevzelo osrednje mesto v narodnostnem življenju Trsta" (de Petris, 1958, 105). Filharmonično in dramatično društvo je bilo prav zaradi svoje usmerjenosti razpuščeno ob pričetku vojne med Avstro-Ogrsko in Italijo (1915). Po vojni je obnovilo delovanje, ob nastopu fašizma pa je prenehalo delovati (1922) in njeni prostori so postali sedež fašistične stranke v Trstu.

Gospodarsko in družbeno podobo Trsta so že v času pred letom 1848 označevale tamkajšnje pomorske in zavarovalniške družbe in podjetja. Leta 1831 je bila po angleškem zgledu z združitvijo manjših pomorskih zavarovalniških družb ustanovljena družba Assicurazioni Generali Austro-Italiche. Leta 1833 je bil ustanovljen zavarovalniški del avstrijskega Lloyd (Lloyd austriaco, Österreichische Lloyd), tri leta nato (1836) je zavarovalniški pridružil še paroplovno dejavnost (kasneje tudi gradnjo ladij), tretja Lloydova sekcija, "umetnostno-literarna", pa je nastala leta 1849. Prav ta dejavnost v prvi vrsti gospodarskega organizma je bila "morda edinstveni fenomen pri takratnih gospodarskih podjetjih" (Apih, 1988, 30). Nova tržaška družba je že v nastajanju spoznala vrednost informacij za sodobni svet in od leta 1835 izdajala tednik *Journal des österreichischen Lloyd* (od l. 1848 na Dunaju *Der Lloyd*), tudi v italijanski verziji kot *Giornale del Lloyd*, v francoski pa je izhajal le krajši čas (1837). Ko je Lloyd leta 1842 ustanovil dobro in sodobno opremljeno lastno tiskarno, je razvil bogato izdajateljsko delovanje in tiskal uradni dnevnik *L'Observatore triestino*, pa tudi revijo *La Favilla* in Kandlerjev tednik *L'Istria*. Revija *La Favilla* je zbirala neformalno skupino tržaških mladih intelektualcev, ki so vnašali v predrevolucijski Trst ideje evropske stvarnosti, nastale po revoluciji leta 1848 (med drugim so naglaševali potrebo po spoznavanju bližnjega slovanskega sveta). Ko je Lloyd tudi formaliziral obstoj svoje tretje umetniško-literarne sekcije, je ta okrepila tiskarsko delovanje, izdajala knjižne zbirke in revije, ki so bile v italijanskem izdajateljskem svetu izvirne in edinstvene ter v središču tržaškega družabnega življenja, v Tergesteu, upravljala čitalnico. Leta 1838 je bila ustanovljena zavarovalniška družba Riunione Adriatica di Sicurtà.

Iz predmarčnega obdobja je v Trstu potrebno omeniti še delovanje Società Triestina all'insegnamento delle Belle Arti, nastala je leta 1839 in je kmalu spremenila ime ter postala Società Triestina di belle arti. Delovala je kot organizator in propagator likovne umetnosti. Leto ustanovitve Società di amici della storia naturale (tudi Unione di storia Naturale) ni znano. Iz tega časa je tudi nekaj glasbenih šol kot Accademia vocale e instrumentale (1840), Scuola popolare di canto (1840), leta 1862 je ta šola postala Civica scuola di canto di fondazione Reyer. Società corale (okoli 1845) je priredila več koncertov v gledališču Corti. Družabnim srečanjem pa je bila namenjena Società delle Stanze di radunanza dei Signori commercianti associati iz leta 1814, leta

1891 je menjala statut in postala Associazione dei Commercianti. Svoj sedež je imela tudi v prostorih podobnega društva Società delle stanze del Lloyd, katerega delovanje je izpričano v letih 1860-1875.

Že pred letom 1848 je bilo v Trstu nekaj podpornih poklicnih društev in združenj kot Fratellanza dei Cappellai (1834) in Istituto di Mutuo Soccorso dei Commercianti (1842).

Goriško-Gradiščanska

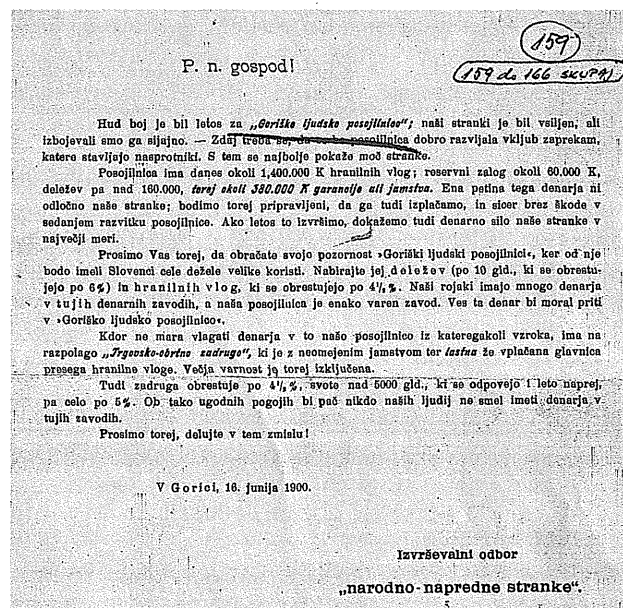
V predmarčnem času se je društveno življenje odvijalo predvsem v Gorici in v mnogo manjši meri v manjših središčih, kot sta bili Gradišče ob Soči in Tržič (Monfalcone) v italijanskem (furlanskem) delu dežele, ter občasno v nekaterih slovenskih krajih (Kojško, Rihemberk). V Gorici je bilo več cerkvenih bratovščin, najbolj znana med njimi je bila Unione del pio sovevno iz leta 1749 (statut prenovljen l. 1859). Skrbela je za duhovnike, njeni člani so bili duhovniki, pa tudi laiki. Med združenji obrtnikov je bil znana zlasti Pia Unione dei calzolari, podporni sklad goriških čevljarjev; svoj statut je združenje v skladu z zakonodajo prenovilo leta 1855.

Med goriškimi društvi tistega časa ima zagotovo osrednjo vlogo goriška kmetijska družba (Società agraria, Ackerbaugesellschaft), ustanovljena leta 1765. Njen ustanovitelj je bila cesarica Marija Terezija. Bila je prva kmetijska družba na Primorskem, v Trstu in za Istro so ustanovili take družbe več kot sto let kasneje. Goriška družba je v duhu fiziokratizma skrbela za napredek kmetijstva, že v prvih letih svojega delovanja je objavila več strokovnih publikacij, nato je izdajala koledar ter društveni glasili v italijanskem (*Atti e memorie*; od 1862 dalje) in krajši čas tudi v slovenskem jeziku (*Umni gospodar*, 1863-1865). Skozi celotno 19. stoletje je bila pomembno središče strokovnega in družbenega življenja v deželi. Delo je imela organizirano po podružnicah, ena izmed teh je bila tudi v Trstu (1861-1880). Goriška kmetijska družba je delovala do razpada avstro-ogrške monarhije. Ker so bili Slovenci z njenim delovanjem nezadovoljni (podobno kot desetletje pred tem slovenski Tržačani), so ustanovili slovensko Goriško kmetijsko društvo (1905), ki je leta 1907 imelo 37 podružnic s 1888 člani.

Društvena podoba predmarčne Gorice in njenega okoliša pa ne bi bila popolna, če ne bi omenili še nekaterih društev in pobud, ki izvirajo iz 18. stoletja. Leta 1740 je Gorica dobila gledališče, ki se je kasneje preimenovalo v Teatro sociale (Teatro di società). Prvotno v zasebni lasti, je gledališče postalo leta 1810 last družbe, ki je štela 74 članov. Leta 1780 je dobila Gorica literarno in znanstveno društvo Accademia degli Arcadi romano-sonziaci, ki je kasneje svoj sedež prenesla v Trst, kjer pa je svoje delovanje končala in svojo knjižnico (5000 knjig) poklonila občini. To pa je bila prva

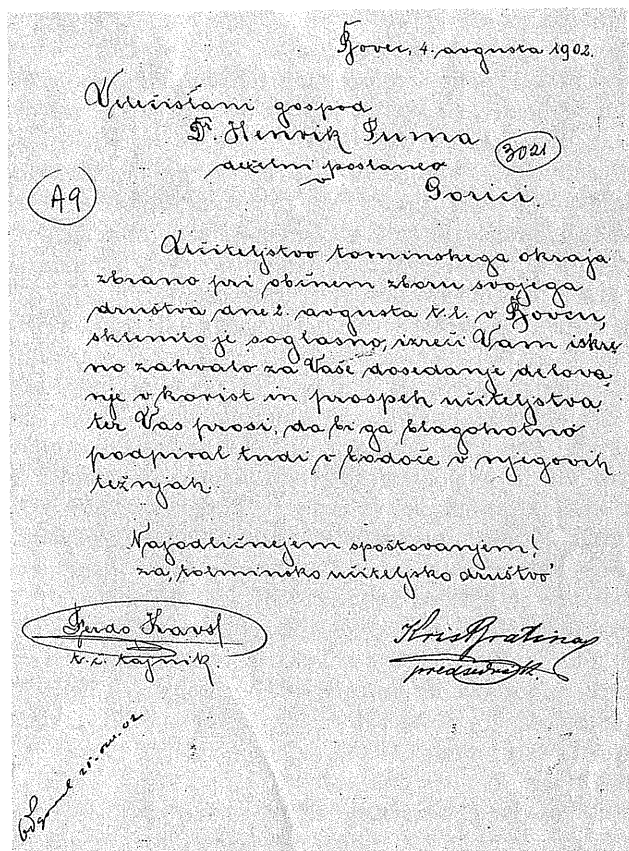
donacija mestni knjižnici, nastali leta 1793, z imenom Pubblica Biblioteca Arcadica di Trieste. Ob obisku kralja dveh Sicilij, Ferdinanda, je bilo 21. februarja 1779 ustanovljeno v Gorici lovsko društvo goriških plemičev Società dei cavalieri di Diana cacciatrice in je delovalo do leta 1804. Naslednik tega društva je bilo Görzer Schützen-Verein (Società del tiro al bersaglio) iz leta 1829, delovalo je še v ustavnem obdobju. Konec 18. stoletja je deloval v Gorici tudi aristokratski Casino di Gorizia (njegovi statuti so bili natiskani l. 1795).

Leta 1817 si je baron Atanasio Degrazia zaman prizadeval, da bi v Gorici ustanovil Società di ricreazione, podobno tudi dve leti kasneje grof Giorgio Delmestri. Maja 1827 je v prizadevanju za razširjanje dobre glasbe nastal Istituto filarmonico, društvo je vodil goriški nadškof. Iz te pobude se je razvila Nuova scuola di Musica, ki je tesno sodelovala z goriškim Gabinetto di Lettura. Iz tega sodelovanja je nastal leta 1831 Casino Civico, ki naj bi pri svojih članih stremel za "prijateljsko druženje in pošteno zabavo" (Cossar, 1955, 472). Član kazina je bil tudi goriški nadškof, ki je sodeloval tudi pri Istituto Filarmonico-Drammatico s sedežem v palači barona Degrazie v Gorici. Po razpadu Casina Civico je goriški okrožni glavar Gleisbach 27. maja 1837 potrdil pravila Casina di Società, ki je preživel dogodke leta 1848 in prenehal delovati 15. julija 1858. Tudi to društvo je delovalo kot družabna ustanova, prirejalo je glasbene in dramske prireditve. Razpadlo pa je zaradi nesoglasij med članstvom.

Sl. 2: Okrožnica Narodno napredne stranke v Gorici (16. 6. 1900).

Sl. 2: A circular of Nationally Progressive Party in Gorizia (16. 6. 1900).

Sl. 3: Dopis Tolminskega učiteljskega društva (4. 8. 1902).

Fig. 3: A letter by Teachers' Society in Tolmin (4. 8. 1902).

Tudi v Gorici so delovale cerkvene bratovščine, humanitarni zavodi in dobrodelni skladi. Delovali so tudi tajni krožki (na primer ilirski krožek goriških slovanskih semeniščnikov). V Gorici je tudi nastalo (1846) društvo proti trpinčenju živali (Verein wider die Thierquälerei), kot nekašna podružnica podobnega društva, ki je delovalo v Münchnu. Goriško društvo, ki sta ga ustanovila in vodila Valentin Stanič in prof. Anton Füster, je svoje namene obrazložilo v nemško napisani brošuri (1846).

Istra

Istra je bila do leta 1797 razdeljena na beneški in avstrijski del. Razdeljenost je vplivala na njen družbeni razvoj, saj je bil ta v obalnem pasu ki je pripadal beneški državi, osredotočen na mestno civilizacijo, notranja Istra pa je bila v veliki meri agrarno področje. V obalnih italijanskih mestih (v 18. stoletju je delovala v Piranu Biblioteca civica, l. 1763 je bila v Rovinju ustanovljena Accademia letteraria) pa tudi v večjih krajih v notranjosti je prevladovala tudi v slovanskem okolju italijanska

kultura. Poleg cerkvenih in zlasti obrtnih bratovščin so delovali različni dobrodelni skladi in ustanove. Zelo razširjena pa so bila bralna društva. V Kopru je bil leta 1807 ustanovljen Gabinetto politico letterario, kasneje leta 1820 Società di lettura, oblast pa jo je kmalu ukinila. Casino di società so imeli leta 1839 v Rovinju, naslednje leto so ustanovili La società del casino v Labinu (kot datum njene ustanovitve se navajata tudi leti 1835 in 1839, društvo je svoje delovanje obnovilo v l. 1864, 1873, 1886, 1911 in ga končalo l. 1936). Podobna društva so ustanovili tudi v Pazinu (1844) in v Motovunu (1846). 25. januarja 1841 je okrožni glavar dovolil bralno društvo v Podgradu. V mestu Krk na istoimenskem jadranskem otoku je od leta 1839 delovala Algarottijeva knjižnica s čitalnico za obiskovalce.

Iz predmarčnega časa (1843) izvirajo priprave za ustanovitev skupnega poljedelskega društva za Trst in Istro. Oblast je vpraševala zainteresirane, kje naj bo sedež društva; občine v okolici Trsta so bile za skupno društvo (Kramar, 1991, 210-211). Družbo so kot Società Agraria Istriana ustanovili šele leta 1868, vendar je imela drugačen pomen kot podobne družbe. Njeno delovno področje je prevzel leta 1884 ustanovljeni istrski svet za poljedelstvo v povezavi z okrajnimi kmetijskimi zadrugami (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 1970, 530).

V Istri so v času pred letom 1848 delovali pri Italijanih tajni protiaavstrijsko usmerjeni krožki, ki so leta 1848 zrasli v pravo nacionalno gibanje.

REVOLUCIONARNO LETO 1848 IN BACHOV ABSOLUTIZEM

Oktoirana ustava z dne 25. aprila 1848 je omogočala tudi ustanavljanje političnih društev. Vendar v Primorju ta demokratični ukrep ni sprožil kakega posebnega društvenega gibanja. Pomemben pa je predvsem zato, ker so se v letu 1848 pričela društva organizirati na narodnostni podlagi, in tako so takrat dobili svoji prvi društvi tudi primorski Slovani. Revolucionarno vzdušje, ki je trajalo manj kot leto dni, ni moglo razživeti društvenega dela. Njegovo posebno obliko so predstavljale narodne straže, ki so se tudi v Primorju pojavljale v mestih in v večjih krajih podeželja. Absolutizem, ki je sledil oktoirani ustavi iz začetka marca leta 1849, je zavrl in omejil formalna shajališča ljudi. Potem, ko je izšel patent o društvih, je tržaški namestnik Wimpfen objavil okrožnico, s katero je zapovedal, da morajo društva do 18. marca 1853 zaprositi za dovoljenje za svoje delovanje. Še pred tem so leta 1850 za vse tri sestavne dele Primorja ustanovili trgovske in obrtne zbornice.

Trst

Leto 1848 je pokazalo na eni strani, da je Trst

izjemne važnosti za avstrijsko monarhijo in da se tega zavedajo tudi Tržačani, na drugi strani pa je pod vplivom italijanske revolucije prvič nastopil v javnosti tržaški italijanski nacionalni in liberalni tabor. Italijanska preporna misel je v Trstu zorela že pred letom 1848 tudi s pomočjo društvene dejavnosti, zlasti filharmo- nično-dramatičnega društva, ki se je konec aprila 1848 - kot zgoraj povedano - preimenovalo v Società dei Triestini. Takrat pa je v dogajanja posegla tudi tržaška in Avstriji naklonjena gospodarska elita z ustanovitvijo političnega društva Giunta centrale (kasneje preimeno- vana v Giunta Triestina), ki ga Carlo Schiffrer pozna "kot prvo tržaško politično društvo". (Le origini dell'irredentismo triestino, 1878, 102). Sestavljali in vodili so ga tako imenovani fedeloni (na primer C. L. Bruck, F. M. Burger), njihovo glasilo je bil uradni *L'Osservatore Triestino*. Obe tržaški politični društvi sta se vključevali v dogajanja časa (volitve v franfurtski in dunajski parlament, priprava mestnih volitev, ustavne razprave itd.), ki so takrat načrtovala bodočnost Trsta. V pomladnih mesecih leta 1848 pa razkol med tržaškimi Italijani, ki so načrtovali bodočnost mesta v Avstriji, in onimi, ki so se na svoj način odzivali na dogodke revolucije, ni bil tolikšen, da ne bi na čelo v politično društvo (pri svojem političnem delu se je posluževala različnih glasil kot *La Guardia nazionale*, *Il Costituzionale* itd.) spremenjene Società filarmonico-drammatica postavili odvetnika in domoznanca Kandlerja, čeravno si je za novo društvo največ prizadeval Francesco Hermet. Sicer pa so v politično življenje tedanjega Trsta posegali predvsem oblastni organi: "ferdinandejski" mestni svet je bil razpuščen, politično-ekonomski magistrat se je spremenil v mestni magistrat in 30. marca 1848 izvoljena začasna občinska komisija naj bi pripravila volitve nove mestne oblasti.

V politična dogajanja pa so v drugi polovici leta 1848 posegli tudi tržaški Slovani, predvsem Slovenci, ki so bili v mestu najštevilnejši med njimi in so v okolici mesta živeli kot avtohtono prebivalstvo (v mestu so l. 1842 predstavljali 10,6% prebivalstva, v okolici pa 82,2%). Med ostalimi Slovani so bili v Trstu pomembni Srbi s kolonijo trgovcev, brodarjev in pomorščakov (l. 1845 je štela 247 članov), kot uradniki in častniki so živeli v mestu še Čehi, Poljaki in Hrvati. Šestega decembra 1848 je bilo slovesno odprto Slavjansko društvo s političnim in kulturnim programom svojega delovanja: "dvignjenje slavjanstva v Austriji ..., zagotavljanje in obramba ustavnih naprav ... podpiranje cesarstva in ustavnega prestola" (Pahor, 1971, 4; Pahor, 1970, 12). Društvo je izdajalo najprej svoje mesečno glasilo *Slavjanski rodoljub* (1849), ki mu je sledil *Jadranski Slavjan* (1850). Dejavnost društva je z uvajanjem absolutizma postopoma usihala, njegov naslednik je bil Casino slavo, ki je deloval še sredi petdesetih let kot prireditelj ne zelo pogostih družabnih prireditev. Na začetku leta 1849 je tisk priobčil vest o snovanju po-

sebnega društva tržaških Madžarov (Laibacher Zeitung, 11. 1. 1849).

Tržaška narodna straža (Guardia nazionale) je predstavljala druženje tržaških meščanov predvsem italijanske narodnosti. Slovenci so delovali pri okoličanskem bataljonu (Milizia territoriale), ki je kot posebna brambovska organizacija deloval že stoletja in se je leta 1805 povsem na novo organiziral. Bataljon je opravljal v mestu tudi redarsko službo in tako je sodeloval tudi pri dušenju prvih krvavih nacionalističnih nemirov julija 1868 v Trstu. Prav zaradi tega je bil 10. avgusta 1869 razpuščen.

Tudi v revolucionarnem obdobju so v Trstu delovala društva, ki so nastajala v predmarčni dobi (na primer Minerva in Società Filarmonico-drammatica). Spremenjene razmere, ki so nastopile po 31. decembru 1851 z ukinitvijo ustave iz marca 1849, so tudi z novim društvenim patentom (1852) izločila iz seznama dovoljenih društev predvsem politična, ki jih je v življenje priklicalo leto 1848.

V desetletju 1850-1860 se je Trst utrdil kot upravno središče Avstrijsko-ilirskega primorja z namestništvom, centralno pomorsko vlado, policijsko direkcijo, organi luške kapitanije, vojaško oblastjo (vojna mornarica, vojaški bataljon mesta Trsta oziroma okoličanski bataljon), škofijskim ordinariatom, sodno oblastjo (apelacijsko sodišče za vsa tri okrožja Primorja, apelacijsko in deželno sodišče za Trst, trgovsko pomorsko sodišče), finančnimi organi, s konzulati 38 držav. Poleg tega je delovala trgovska in obrtna zbornica, ustanovljena 18. marca 1850. Delo borznega inštituta iz leta 1755 je nadaljevala tržaška zbornica in bančne organizacije kot Monte Civico commerciale, Monte civico di Pietà ter 26 zavarovalniških družb. Posebno mesto je pripadalo Avstrijskemu Lloyd, ki je imel leta 1857 v svoji navigacijski sekciji 4150 uslužbencev (od tega 2506 na ladjah, 1436 pa v ladjedelnicah) in 68 ladij na parni pogon, v tretji sekciji pa 203 uslužbenke, od katerih jih je 135 zaposlovala tiskarna. Statistiko (Guida scematica della città di Trieste, 1857, 9-30) o tržaških družbah in društvih, ki so sodila v delokrog patenta o društvih (1852), je mogoče dopolniti še s podatki, da je v obravnavanem času delovalo 66 borznih družb (med njim Bois de Chesne & Comp., Pasquale Revoltella, J. C. Ritter & Comp., F. E. Rittmeyer & Comp.), 145 velikih družb, ki so imele obrate bodisi v Trstu ali v okolici (na primer industrijski obrati družbe Pally v Ajdovščini) ter so po svoji dejavnosti bile pomorske (na primer Avstrijski Lloyd), predelovalne (na primer Società del Molino a vapore) in drugačne.

Okoli leta 1855 so v Trstu poleg že omenjenih Casino Vecchio in Casino slavo delovali še Casino Greco, Casino di Borsa, Casino Tedesco, Gabinetto cinese ter varstvena oziroma dobrodelna društva Società Triestina contro il maltrattamento degli animali, Società di Mutuo Soccorso dei lavoranti bottai (1850) in Società di

Mutuo Soccorso per Ammalati (1850). Ohranjeni so podatki o dveh glasbenih društvih Società musicale (okoli 1855), ki je prva v Trstu izvajala Beethovnova dela, in Società del casino filodramatico (1858). Società d'orticoltura del Litorale (1857) se je leta 1868 preobrazila v Società agraria di Trieste (1868) in je delovala podobno kot sorodni ustanovi v Gorici in Trstu. Od ustanovitve dalje do prve svetovne vojne je izdajala svoji glasili *L'Ortolano* in *L'Amico dei Campi*. Družba si je pridobila velike zasluge za pogozdovanje Krasa. Ker pa Slovenci v njej niso našli pravega mesta, so ustanovili slovensko Kmetijsko društvo za Trst in okolico (1894) s podružnicami v Trstu, v Križu in na Proseku; izdajalo je glasilo *Gospodarski list*.

Goriško-Gradiščanska

Odmev na revolucionarne dogodke tako na Dunaju kot v Italiji v Gorici ni bil tolikšen kot v Trstu in v istrskih mestih. V aprilskih dneh, ko so se začela po monarhiji pojavljati politična društva, so na tako združitve v Gorici prej pomislili Slovenci kot Italijani. Datum 10. maja 1848 nosijo pravila Slavjanskiga bravniga društva v Gorici, ustanovljeno je bilo najverjetneje že 15. aprila 1848. Društvo, ki je imelo konec leta 1848 okoli 160 članov, je sicer bilo - sodeč po naslovu - kulturno, pravila pa so vendar pokazala elemente političnega delovanja v duhu zvestobe habsburški monarhiji, prav tako pa tudi kasnejše delovanje. Na italijanski strani društvo v Gorici ni imelo svojega sogovornika. To seveda ne pomeni, da ti politično niso delovali. Med goriškimi Italijani so potekale razprave o narodnostnem značaju Gorice in opredeljevanje, ki se je ob tem pokazalo, je bilo v mnogočem podobno razmeram v Trstu. Goriški Italijani so za krajši čas (avgust-september 1848) izdajali dnevnik *L'Aurora*, ki je poudarjal svojo zvestobo Avstriji na drug način kot od 1. januarja 1850 dalje izhajajoči *Il Giornale di Gorizia*. *L'Eco del Isonzo* (1849) je bil list, ki so ga izdajali v Gradišču ob Soči, v enem izmed središč italijanskega dela Goriško-Gradiščanske.

V slovenskem delu dežele so se pojavila bralna društva, tako v Kanalu, Bovcu, Tolminu in Sežani. Pravila bralnega društva v Ajdovščini je oblast potrdila konec leta 1855. Zametek društvenega zbiranja so na slovenskem podeželju predstavljale narodne straže (na primer v Solkanu, Rihemberku) in v Vipavi (tedaj na Kranjskem) so septembra 1848 uprizorili gledališko igro v korist krajevene narodne straže. Po uvedbi absolutizma pa so se po slovenskem podeželju ustanovljale cerkvene bratovščine, ki so poleg verskih nalog svoje člane navajale k branju slovenskih knjig. Take skupine so delovale v Kanalu, v Mirniku, na Šentviški Gori, v Libušnjah pri Kobaridu, pri Sv. Luciji in v Komnu na Krasu.

Uradni dokument iz leta 1855 je poročal o delovanju treh društev v Gorici, in sicer Casino di Società,

Società del Teatro in Società del tiro al bersaglio. Njim se je pridružila Società Filarmonica (pravila potrjena 10. 3. 1855), predsedoval ji je goriški industrijalec nemškega rodu Hector Ritter-Zahony. Ko je Casino di Società prenehal delovati, je njegove naloge prevzel Casino del teatro (1858), leta 1878 ga je vodil industrijalec Karl Ritter-Zahony.

Istra

V letu 1848 se je prav v Istri najbolj pokazal razkorak med mestom in njegovim zaledjem. Mesta so bolj kot dunajskim prisluhnila glasovom italijanske revolucije in v političnim gibanju istrskih Italijanov so bile zelo močne unitaristične zamisli, ki so bodočnost Istre videle le v povezavi z Italijo, saj bi prebivalce polotoka rešile ne le gospodarskih težav, marveč tudi nemškega pritiska. Italijanski nacionalizem je bil v Istri močnejši kot v Trstu in na Goriškem. Istrski Slovani se spočetka v politično gibanje niso spuščali, šele kasneje so se vključili v takratne nemško-italijanske razprave o narodnosti pripadnosti istrskega prebivalstva. Nedvomno je v Istri leta 1848 obstajalo italijansko politično gibanje. Za formiranje nacionalne zavesti so imeli Italijani boljše pogoje od Hrvatov in Slovencev, slednjim so poleg drugega manjkali tudi intelektualci, da bi lahko postavili temelje za kulturno in politično ozaveščanje.

V revoluciji leta 1848 se je istrsko društveno delovanje združevalo v mestih, okoli že prej obstoječih bralnih društev. Leta 1848 sta nastali Socieà del casino v Malem Lošnju in v Pulju. Posebno obliko društev so predstavljale narodne straže, ki so po podatkih iz aprila 1849 delovale v 24 krajih in štejele 4262 mož (ti pa niso bili vsi oboroženi). Imele so namen vzdrževati red in mir. Oblast jih je ukinila takrat, ko niso bile več potrebne (dekret z dne 22. 8. 1851) (Kramar, 1987, 206). Najmočnejšo stražo so imeli v Pazinu (vpisanih 1006, od tega oboroženih 300 mož), delovale so še v Brseču, Brtonigli, Bujah, Buzetu, na Cresu, v Gračišču, Grožnjanu, Izoli, Kopru, Labinu, Miljah, Motovunu, Novigradu, Pičanu, Piranu, Plominu, Podgradu, Poreču, Rovinju, Umagu, Vižinadi, Vodnjanu in v Voloskem (Milanović, 1967, 160-161).

Istra je bila zlasti v gospodarskih pogledih v mnogočem povezana s Trstom, podobno je mogoče trditi tudi za društveno življenje, in zagotovo ni slučaj, da se je prvi istrski list po letu 1848 - *Il Popolano dell'Istria* (1850-1851) - tiskal v Trstu, urejal pa ga je Michele Fachinetti iz Vižinade. Leta 1850 se je tako kot v ostalih deželah monarhije ustanovila trgovska in obrtna zbornica za Istro Camera di commercio e di industria s sedežem v Rovinju. Prvo pomorsko društvo je bilo osnovano na Malem Lošnju leta 1856, dve leti nato je propadlo. Sledila je Associazione Marittima Istriana (1869) s sedežem v Trstu.

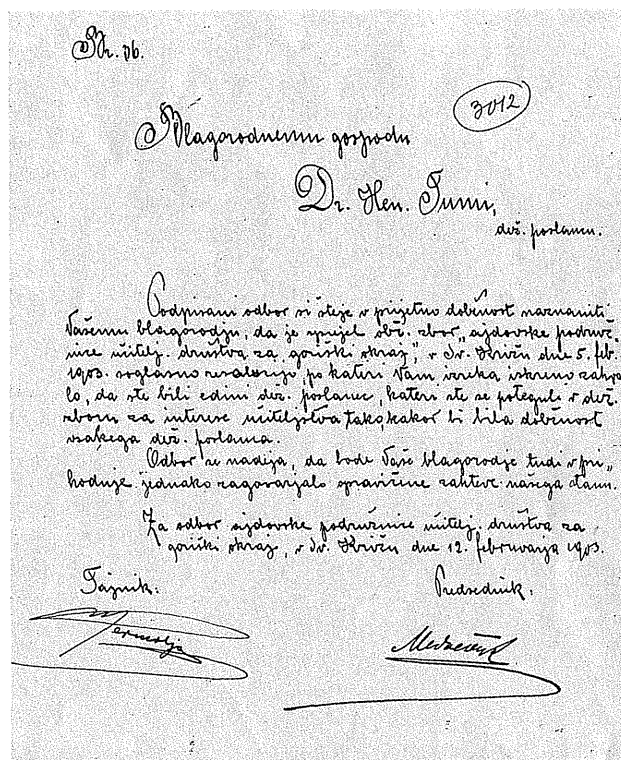

USTAVNO OBDOBJE

Prva leta ustavnega obdobja vse do uveljavitve zakona o društvenem pravu (15. 11. 1867) je veljala zakonodaja iz leta 1852. Društvena dejavnost je oživela predvsem zaradi nastanka novih kulturnih in političnih društev, obenem pa v okvir zakona o društvenem pravu niso več sodila društva in družbe, ki so ustvarjale dobiček, cerkveni redovi in bratovščine, obrtniške zadruge in podporne blagajne, rudarske družbe in bratovske skladnice. Prikaz društvenega delovanja v Avstrijskem primorju obravnava predvsem društva, ki so sodila v delokrog zakona o društvenem pravu, dasiravno ni mogoče prezreti delovanja na primer verskih in nekaterih gospodarskih združenj. Večji del društvene aktivnosti se je kljub temu, da so bila iz zakona izvzeta društva, ki so ustvarjala dohodek, odvijal v Trstu. K porastu takega delovanja pa niso pripomogla le nova politična društva, ki sicer nazorno kažejo politično pluralizacijo (predvsem klerikalci, liberalci, socialisti) druge polovice 19. stoletja vse do prve svetovne vojne, marveč tudi raznolikost interesov moderne družbe na polju že tradicionalnega kulturnega in družabnega udejstvovanja ob nastajanju mnogih novih pobud in naziranj (dobrodelnost, šport in rekreacija, mednarodne povezave). Večnarodne in večjezikovne razmere v Avstrijskem primorju so ne le količinsko, marveč tudi kakovostno krepile društveno delovanje, zlasti zaradi tekmovalnosti in prestiža. Pri tem je potrebno opozoriti zlasti na slovensko zaledje Trsta in Gorice, pa tudi na istrsko podeželje, v nekoliko manjši meri pa tudi na z romanskim (Italijani, Furlani) prebivalstvom naseljene predele dežele Goriško-Gradiščanske in Istre. Pri Slovencih v Primorju so se od začetka šestdesetih let v okviru vseslovenskega gibanja ustanavljale čitalnice, bralna društva z narodnoprebudno vsebino delovanja. Tako je na vsem slovenskem ozemlju do leta 1869 nastalo 57 čitalnic, od teh jih je bilo 26 na Primorskem, in sicer 16 na Goriškem, 8 na Tržaškem in 2 v slovenskih predelih Istre; v istem razdobju je bilo na Kranjskem 16 čitalnic (od tega 7 v krajih, ki so prišli po rapalski pogodbi l. 1920 k Italiji), na Štajerskem 13 in na Koroškem 2. Bolj kot pri italijanskem podeželskem prebivalstvu se je pri Slovencih na Goriškem na prelomu stoletja pričela politična diferenciacija (klerikalci : liberalci), ki je v številnih krajih ustvarjala vzporedna kulturna in gospodarska društva. Vsa ta razlikovanja so se pojavljala tudi na Tržaškem, zlasti pa v Istri pri vseh treh deželnih narodih.

Trst

Raznorodnost združenj, ki so v Trstu delovala od šestdesetih let dalje, zahteva ločeno obravnavanje političnih in kulturnoprosvetnih organizacij, strokovnih, šolskih, mladinskih in vseh drugačnih društev. Pogostokrat

Sl. 4: Dopis ajdovske podružnice Učiteljskega društva za goriški okraj (12. 2. 1903).

Fig. 4: A letter by Teachers' Society for the Gorica region from a branch in Ajdovščina (12. 2. 1903).

pa je tudi taka ločena obravnava komajda smiselna, saj so se cilji in nameni številnih tvorcev društvene dejavnosti v mnogih primerih približevali ali celo izenačevali. Ločitev pa je povsem smiselna pri obravnavi društev, ki so delovala narodnostno opredeljena (Italijani, Slovenci, Nemci). Tako so se v Trstu opredeljevala v veliki večini in le malo je bilo društev, ki bi delovala dvo- ali trojezično. V tem času je Trst doživljal tudi mnoge gospodarske preobrazbe. Okoli leta 1860 se je umiril nagli razvoj tržaškega pristanišča, pa se po letu 1900 zopet povečal, tako da je postalo takrat eno največjih v Sredozemlju in je bilo med pristanišči Evrope na desetem mestu. Prav od začetka ustavne dobe se je Trst, zaradi železniške povezave, čedalje bolj spreminjal v tranzitno točko, ko so se trgovske hiše spreminjale v špediterske in ko je že bilo mogoče ugotoviti, da je gospodarski položaj mesta vse bolj odvisen od njegovega zaledja.

Italijani

"Postavite ob Minervo (in ob Archeografo)", je zapisal tržaški zgodovinar (Cervani, 1958, 99-100), "društva Società Filarmonica, Società del Progresso, Società Operaia, Pro Patria (potem Lega Nazionale),

Ginnastica; pred sabo boste imeli prizorišče, na katerem je slonela ... ne da bi za trenutek kolebala organizirana tržaška iredentistična družba ... In če naj obravnavamo v vsem svojem kompleksu manjša in posebna društva, bomo vselej ugotovili delovanje istega duha, ki je vselej navzoč v istem političnovzgojnem namenu in je prav taisti, ki je animiral voditelje od Hermeta do Hortisa, od Rascovicha do Veneziana ... Očitna je navzočnost masonskega aktivizma, da lahko označimo v različnosti dejanj življenje Trsta v devetnajstem stoletju in posebno še v letih podžigajočega iredentizma." Ob tako naslikano podobo Trsta je zaradi potrebnega ravnovesja dodal isti pisec še naslednjo sodbo: "Bolj avtonomno, ampak povsem oddaljeno ... od mestne družbe ... je bilo kulturno življenje tržaških Slovanov in socialistov."

V ustavni čas so s svojim delovanjem nadaljevala društva, združenja in krožki, ki so nastali že pred letom 1848 (na primer društvo Minerva ali pa filharmonično-dramatično društvo, Casino Vecchio). Obstoj političnih usmeritev (v okviru teh je mogoče razločno spoznati konservativno, liberalno in tako imenovano demokratično), društev, legalnih in tajnih (Partito d'azione), pa so pri tržaških Italijanih pobudile predvsem nove politične razmere v avstrijski monarhiji po letu 1859 (parlamentarizem, kasneje demokratizacija volilnega sistema), nastanek kraljevine Italije (1861) in seveda nova državna meja med Avstro-Ogrsko in Italijo (1867) ter seveda tudi razvoj državnega in krajevnega gospodarstva. Ne oziraje se na formalno strukturo politične organizacije, je zgodovinar Arduino Agnelli (*Storia dei movimenti politici, 1979, 690-691*) razdelil politične stranke (pri tem je upošteval predvsem razmere pri Italijanih), glede na programe in cilje, v štiri grupe: liberalnonacionalne, razredne, stranke, ki so imele narodnostno in razredno vsebino, ter lokalne stranke. Dasiravno označujejo Trst po letu 1860 kot "la citta liberale nazionale" (Apih, 1988, 57), pa moč italijanskih liberalcev ni bila popolna. Svoje politične pozicije so si utrdili šele po letu 1880, v novem stoletju pa je njihov vpliv močno ogrozila socialdemokratska stranka, ki je delovala internacionalistično in protiiredentistično. Večanje politične, demografske in ekonomske moči Slovencev v Trstu zlasti po letu 1880 je Trst "dvignilo iz njegove dolge letargije" (Negrelli, 1978, 178) in ga vodilo v narodnostne spore, v prvi vrsti zaradi odločanja, komu naj pripadajo mesta oziroma njihova zaledja, ali kakor je zapisal slovenski zgodovinar Fran Zwitter: "Vendar pa ostaja problem mest in podeželja eden temeljnih za razumevanje primorskega vprašanja." (Srečanja, 1969, 51) Takrat se je tudi povečal vpliv iredentističnega gibanja, kar seveda ni ostalo neopaženo pri državnih oblasteh.

V Trstu je bila pri Italijanih nedvomno zelo močna, če že ne prevladujoča, liberalnonacionalna usmeritev, spočetka kot gibanje, ki je nato dobilo formalno podobo maja leta 1868, ko je bila ustanovljena Società del Progresso. Kmalu po njenem nastanku so se julija

zgodila v Trstu prva in krvava narodnostna in politična soočanja, kazala so na politično pestrost tedanjega Trsta: italijanski liberalni nacionalci in konservativci (partito conservatore) - v taboru obeh se je prepletalo veliko struj - na eni in nastajajoče slovensko politično gibanje na drugi strani. Društvo Progresso je delovalo zlasti v mestnem svetu ter v kulturnem življenju mesta in pri tem zelo odločno poudarjalo italijanstvo Trsta in tako imenovane Julijske krajine (Venezia Giulia). Razpuščeno je bilo leta 1890, ker je protestiralo zoper oblastno prepoved prireditve filodramatskega društva v času, ko je bila razpuščena šolska družba Pro Patria. Naslednik Progressa je bila Associazione Progressista (1891), nadaljevala je po poti svojega predhodnika, zavzemala se je zlasti za italijansko univerzo v Trstu. Tudi to društvo je bilo razpuščeno in njegov naslednik je bila Associazione "Patria" (1902). Še pred tem (1899) se je od Associazione Progressista ločila bolj radikalna Associazione democratica.

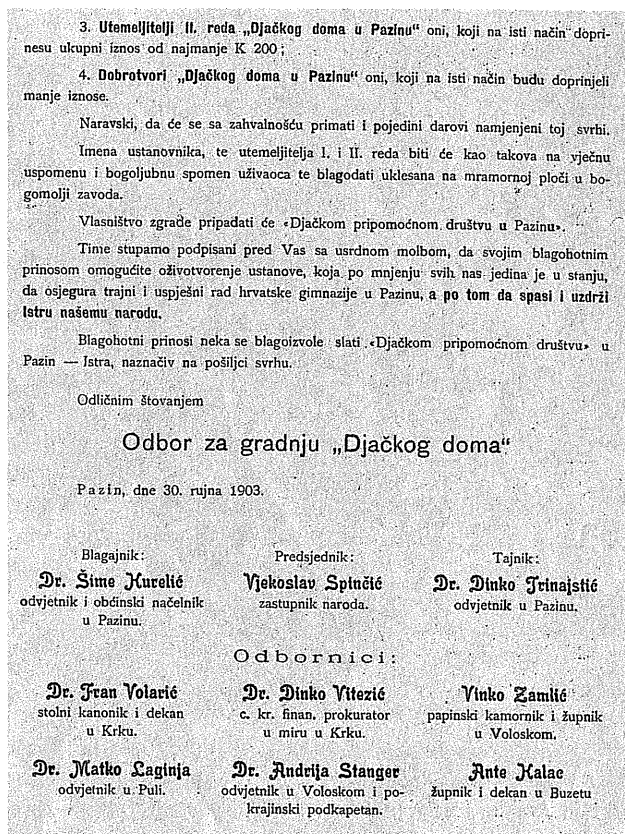
V sklop liberalnonacionalnih društev sodi tudi Società operaia Triestina (1869). Društvo je nastalo na pobudo liberalnonacionalnega kroga, ki je želel politično ozaveščati tudi tržaški delavski razred. Čeravno je tržaško delavsko društvo delovalo kot stanovska organizacija (vzajemna pomoč), ga je moč uvrstiti med politična. Izdajalo je svoje glasilo *L'Operaio* in delovalo pri šolskih društvih Pro Patria in Lega Nazionale. Leta 1910 je bilo razpuščeno zaradi obiska njenih članov v Milanu, njegov naslednik je bila Associazione Operaia Triestina (1911). Po prvi vojni je postala sekcija pokrajinskega Dopolavora. Ob teh večjih skupinah je nastajalo kasneje kar precej manjših, kot je bila liberalna mladinska Lega dei giovani (1895), ki ga je leta 1897 nasledil Circolo dei giovani. Mladinski je bil tudi Circolo "Vita dei giovani", ki je bil razpuščen leta 1904 in obnovljen kot Associazione "Giovane Trieste". Ta je bila razpuščena leta 1909 in nato obnovljena isto leto kot Associazione Giovanile Triestina. Leta 1910 sta delovali dve mazzinijanski društvi, Associazione del libero pensiero (1909) in Circolo "Aurelio Saffi," ki je nadaljeval delo razpuščenega Circolo "Giovanni Bovio" (1909).

Ena izmed značilnosti tedanjega Trsta je bila precejšnja nemoč katoliškega političnega gibanja, da bi si zagotovilo trdne pozicije. Società cattolica per Trieste e il suo Territorio (Katoliška družba za Trst in okolico) je iz leta 1869, v svoje vrste je vabila tudi Slovence. Nastala je v času, ko so tudi v ostalih krajih avstrijske monarhije ustanavljali katoliška politična društva za obrambo katoliške vere pred liberalizmom. Družba se je v tržaškem okolju zmerno uveljavila, katolicizem je v Trstu podpiralo več listov, med njimi tudi dnevnik *Il Popolo*. Italijansko-nemško je bila zasnovana Associazione Piana (Piusverein; 1908) z namenom, da širi katoliški tisk v avstrijski državi. Pomembno vlogo sta odigrala tudi kulturna krožka Circolo "Pietro Kandler" (1904) in Circolo "S. Giusto" (1905).

V prostorih tržaške škofije so poleti 1897, sledeč razvoju krščanskega socialstva, ustanovili Lega Cristiano-sociale z delovnim območjem na Primorskem, sedežem v Trstu in glasilom *L'Avvenire*. Program zveze je bil boj zoper kapitalizem in da se pridobi delavcem "socialna pravičnost in ne miloščina" (Valdevit, 1979, 177). Zveza je ustanovljala svoje podružnice in je imela svojo mladinsko (Lega gioventu sociale) in žensko sekcijo (Lega delle done cristiani sociale). V začetku stoletja je njeno delo pojenjalo in poskus obnove delovanja v novi Lega della Democrazia cristiana ni uspel. Tudi ni uspel poskus z Unione popolare, proti koncu leta 1907 pa se je ustanovil Fascio operaio cattolico, da bi deloval dobrodelno tudi s pomočjo zadrug in konzumnih društev. Med katoliška društva se je prištevala tudi Società politica "Domenico Rossetti". Za sodelovanje med prebivalci Trsta se je zavzemala Società Concordia (1885). V Trstu so delovala tudi društva, ki so gojila avstrijski patriotizem, kot je bila v sedemdesetih letih Società Patriottica, Società Triestina "Austria" (1884) ali kasneje Società patriottica della gioventà Triestina (1899).

V devetdesetih letih je politično podobo Trsta popestrila dejavnost socialistov. Prvo socialistično društvo naj bi bila Associazione operaia di risparmio e mutuo soccorso (1869), delovalo je le kratek čas. Socialistični klub v Trstu iz leta 1881 je oblast ukinila in prvo socialistično društvo v Trstu je bila Confederazione operaia (1888), ki je izdajala istomensko glasilo in imela tudi svoj slovenski odsek. Organizacija je bila, sodeč po statutu, nepolitična in ker je oblast v njenem delovanju opazila elemente političnega delovanja, jo je marca leta 1891 razpustila. Septembra 1894 so tržaški socialisti ustanovili politično društvo Lega sociale-democratica, ki je od februarja 1895 izdajala svoje glasilo *Il Lavoratore*. Ko se je nato avstrijska socialdemokracija v Cislajtaciji organizirala na narodnostni podlagi, so se italijanski socialisti na Primorskem združili v "jadranski italijanski sekciji delavske socialistične stranke v Avstriji" (1897). Ta se je kasneje (1907) skupaj s tirolsko sekcijo formalno združila v Partito socialista italiano in Austria. Leta 1897 je nastala socialistična Federazione dei lavoratori e delle lavoratrici. V Trstu je bil tudi sedež strokovnih (sindikalnih) organizacij socialistične stranke (kamnarski delavci, peki, zidarji itd.), ki so delovale v veliki meri tudi dvojezično.

Socialistična organizacija je imela široko razvito organizacijsko politično strukturo, tako sta neposredno pred prvo svetovno vojno delovala Federazione dei giovani lavoratori in iz nje nastali Circolo giovanile socialista (1912-1921) ter Circolo femminile socialista. Na področju kulturnega ustvarjanja je bilo zelo odmevno delovanje Circolo di studi sociali (1899), svoj sedež je imel v Casa del Popolo (Sedi Riunite) v Trstu, razvil je bogato kulturno dejavnost tudi s pomočjo podružnic, ki jih je imel v Istri in na Goriškem. Gostje

Sl. 5: Zaključni del okrožnice (30. 9. 1903), s katero so podpisani vabili na sodelovanje pri izgradnji dijaškega doma v Pazinu v okviru tamkajšnjega dijaškega pomožnega društva.

Fig. 5: The final part of a circular (30. 9. 1903) with which the undersigned were inviting to take part in building a students' home in Pazin within the framework of students subsidiary society there.

predavanj v krožku so bili tudi Enrico Feri, Giuseppe Sergi, Gaetano Salvemini, Viktor Adler, Karl Renner in drugi. V politično delo socialistične stranke so bile vključene Cooperative operaie (1903), zveza konzumnih zadrug socialistične stranke, bolniška blagajna in denarne ustanove. S pomočjo Università popolare in Trstu in Istituto delle Piccole Industrie je Circolo di studi Sociali petindvajset let sodeloval pri "kulturnem dvigu ljudstva" (Benco, 1958, 112).

Poleg političnih so pravo društveno utripanje Trsta ustvarjala društva s poudarjenim kulturnim in strokovnim (znanstvenim) delovanjem. Nekatera izmed teh so bila v dosedanje pregledu že obravnavana ali pa samo omenjena. Ob Minervi so se pojavila strokovna društva zdravnikov kot Associazione medica Triestina (1874), ki je tesno sodelovala s Società Triestina di igiene (1889). Zdravniško društvo je bila tudi Società

Igea (1898), svoje društvo so pa imeli tudi zobozdravniki - Associazione stomatologica Triestina. Leta 1869 je nastala Società di letture e conversazioni scientifiche. Leta 1874 ustanovljena Società Adriatica di scienze naturali se je posvečala naravoslovnim raziskavam. Poleg antropološke in prazgodovinske sekcije (arheološke raziskave C. Marchesettija) je imela še entomološko in kemijsko. Izrazito strokovna je bila tudi tržaška podružnica avstrijskega društva za pomorsko pravo (uradni jezik italijanščina), delovala je poleg dunajske podružnice (uradni jezik nemščina). Društvo Pro cultura je v letih 1909-1912 pripravljalo domoznanska predavanja.

Poseben pomen so imela šolska društva, med njimi je bila na prvem mestu društvo Pro Patria, ustanovljeno leta 1885 v Roveretu z namenom, da bi podpirale italijansko šolstvo (ustanavljanje otroških vrtcev, osnovnih šol in otroških zabavišč) v Avstro-Ogrski, zlasti ob jezikovnih mejah, kjer naj bi preprečila vpliv nemškega Schulvereina oziroma slovenske Družbe sv. Cirila in Metoda. Leta 1888 se je društvo razdelilo na dva dela: jadranski (sedež v Trstu) in tirolski (sedež v Trentu oz. v Roveretu). Julija 1890 je oblast društvo razpustila zaradi telegrama, ki ga je organizacija poslala društvu "Dante Alighieri" v Rimu. Naslednica Pro Patrie je bila Lega nazionale, nastala decembra 1890. Nadaljevala je delo predhodnice. Imela je prav tako dve sekciji (jadranska in tridentinska) ter pred prvo svetovno vojno na južnem Tirolskem ter v Avstrijskem primorju skupaj 177 podružnic s 40.000 člani, 96 šol in vrtcev, 370 knjižnic, 36 godb na pihala, vodila je več večernih in nedeljskih šol za odrasle ter obrtnih šol, štipendirala je študente za študij na italijanskih univerzah. Pred vojno napovedjo Italije Avstro-Ogrski je bila razpuščena. Po vojni je bila obnovljena, nato po nekaj letih razpuščena, znova deluje od leta 1946.

V Trstu je delovalo še nekaj manjših šolskih društev, kot Società per la scuola del popolo "Pietro Dazzi", ustanovljeno okoli leta 1880 ter so ga financirali vladni organi; imelo je podoben način delovanja kot Lega nazionale, a v manjšem obsegu. Società scuola tecnica je bila ustanovljena leta 1903, leta 1908 pa Associazione Salesiana. Že leta 1869 je bila ustanovljena Società stenografica Triestina, okoli leta 1908 pa je nastal esperantistični krožek. Več je bilo študentskih krožkov kot Società degli studenti Triestini (okoli l. 1905), ki je bila prepovedana, namesto nje je bila leta 1912 ustanovljena Associazione degli studenti Triestini. Poleg tega združenja je potrebno za dopolnitev podobe omeniti še Società degli studenti accademici in Circolo giovanile educativo (1909).

Med glasbenimi in gledališkimi društvi in skupinami je vodilno mesto pripadlo filharmonično-dramatičnemu društvu, prav tistemu, ki je nastalo leta 1829. Ker pa so tudi kulturne potrebe mesta narasle, so se pojavljali tako novi organizatorji kot novi izvajalci kulturnih pro-

gramov. Tako je bil leta 1905 ustanovljen Comitato per le grandi manifestazioni culturali, prirejal je prireditve v gledališču Verdi in Politeama Rossetti. Tri leta nato so mladi nacionalisti ustanovili Società del Teatro popolare, ki mu ni uspelo, da bi si uredil lastne gledališke prostore. Delovalo je več glasbenih in gledaliških skupin kot Società di musica e drammatica (1860), Società Filarmonica "Euterpe" (1870), Circolo musicale Sinico (1874), Società drammatica "Carlo Goldoni" (1881), Circolo filarmonico-drammatico (1887), Circolo corale "Orfeo" (1900 z orkestrom in pevskim zborom), Società dei filarmonici (1901), Comitato filarmonico-drammatico (1908). Razvito je bilo tudi zborovsko petje. Coro Palestriniano (1896) je nastal na pobudo znanega alpinista in pisca dr. Juliusa Kugyja, in ko je leta 1908 prenehal delovati, sta bila njegova dediča Coro misto in Coro dei Madrigali v sklopu Società corale Teatrale, društva, ki so ga sestavljali pevci Teatra comunale. Pevske zборе so imela tudi poklicna združenja (Coro dei tipografi - 1870), delavska društva (Società corale Triestina fra operai, Circolo corale fra lavoratori - 1910), več je bilo godb na pihala (Banda cittadina "Giuseppe Verdi", godba Oratorio Salesiano) in tamburaških orkestrrov. Sicer pa je gledališko in glasbeno podobo Trsta ustvarjalo tudi delovanje domačih poklicnih in gostujočih skupin v dvoranah Teatro Fenice, Teatro Armonia (kasneje "Carlo Goldoni"), Teatro Filodrammatico, Teatro Mauroner, Teatro Politeama Rossetti. Na glasbenem področju so pomembno vlogo odigrale tudi glasbene šole (Conservatorio musicale "Giuseppe Verdi" - 1908).

Nekaj tržaških društev je bilo namenjenih tudi umetnosti vzgoji kot Associazione Triestina di belle arti (1865, delovala je pri Scuola Triestina di Disegno), Società di Belle arti (1868-1885), Società amici dell'arte (1886) in seveda osrednje društvo Circolo artistico (1884), ki je delovalo še po prvi svetovni vojni, Circolo arte moderna (okoli 1905).

Društveno podobo Trsta so seveda sestavljala tudi bralna in društva za družabnost, bila so pravzaprav začetnik društvenega življenja. Nekatera izmed njih so že omenjena v tem pregledu. Da pa bi bila slika popolna, je potrebno omeniti še Società del casino Triestino (1862), Società "Vittorio Alfieri" (1868), Società "La Fratellanza" (1870), Società del Casino Nuovo, Circolo "Armonia", Circolo "Fenice". Posebno mesto je pripadalo že omenjeni Associazione dei commercianti (1891), bila je namenjena premožnejšim slojem tržaške družbe. Državni uradniki so bili člani Casina degli impiegati dello Stato. Več je bilo držinskih krožkov (Club familiare - 1891 in drugi). Več bralnih in družabnih krožkov in skupin je nastalo v desetletju pred prvo svetovno vojno. Svoje klube so imeli Madžari, ki so živelci v Trstu (Triestzti magyar Kör), in Američani (Colonia Americana - 1891, Società Americana - 1893). Circolo sionistico (1904) je bil podružnica avstrijskega društva Sion, vabil je h kolonizaciji Palestine.

Tesno povezana s politično in kulturno dejavnostjo so bila tudi športna društva. Pri Italijanih v Trstu je bila osrednja Società Triestina di ginnastica (1863), ki je v svojem dolgoletnem delovanju nekajkrat (1865, 1883, 1902, 1907, 1910) menjala svoje ime zaradi uradne prepovedi delovanja. Nazadnje se je imenovala Società Ginnastica Triestina. Društvo je delovalo v italijanskem duhu tudi takrat, ko se je ob zavzetju Rima leta 1870 predsednik društva Dompieri navduševal, da bo "zastava civilizacije, italijanska zastava, visela na Campidogliu" (Pagnini, Cecovin, 1963, 51). Leta 1881 je nastala sabljaška Società di scherma, nekoliko kasneje pa Società Ippica Triestina. Società Alpina delle Giulie, prvo italijansko planinsko društvo v Trstu, je iz leta 1882. Čez tri leta se je preimenovalo v Società Alpina delle Giulie. Delovalo je v Julijskih Alpah in na Krasu ter v Istri. Leta 1918 je postalo član italijanskega planinskega kluba (CAI). Club turisti Triestini (1884) naj bi bil vladna organizacija. Yacht club Adriatico je nastal leta 1903, leta 1907 pa se je ustanovila Associazione Triestina per la educazione fisica.

Med dobroteljnimi in humanitarnimi društvi ter združenji je verjetno najstarejše Associazione italiana di beneficenza (1867), nastalo na pobudo italijanskega konzula v Trstu. Podobno je bila naravnana tudi Società delle sale di lavoro per giovanetti abbandonati, Società di Soccorso per ammalati poveri in njeno nadaljevanje Società della poliambulanza e della guardia medica (1891), dalje dobrotelno društvo Carita e lavoro (okoli 1910), Società di patronato femminile (1910), družba La Previdenza. V Trstu je bil sedež deželnega Rdečega križa in Associazione di soccorso delle signore della Croce Rossa per Trieste e l'Istria (obe organizaciji sta bili aktivni med prvo svetovno vojno). Delovalo je društvo za boj proti tuberkulozi (1889) in za boj proti alkoholizmu (1903).

Po letu 1860 se je zlasti pomnožilo število strokovnih in društev za samopomoč. Società tipografica di mutuo soccorso per ammalati (1868) je poleg drugih poklicnih združenj utrla pot tudi že prej omenjeni Società operaia Triestina con mutuo soccorso (krajše Società operaia Triestina), ki je s svojim delom poleg podporne imela tudi "pedsindikalno vlogo" (Maserati, 1973, 53). Ob njej je delovala prav tako liberalnacionalno usmerjena "Fratellanza artigiana Triestina" (1878), ustanovili so jo desidenti Società operaie Triestine in Unione operaia Triestina (1884), ki je delovala v monarhiji naklonjenem duhu, in še vrsta sorodnih ustanov. Zlasti dobro so bili povezani učitelji, tako po strokovni plati kot zaradi samopomoči. Strokovna učiteljska organizacija Socieà pedagogico-didattica per le scuole popolari del Litorale (1869) je delovala predvsem kot strokovna organizacija (njeno glasilo je bilo *Rassegna scolastica*). Leta 1904 je prenehala in iz nje je nastala Lega degli insegnanti (glasilo *La Voce degli insegnanti*). Njeni člani so bili učitelji in srednješolski pro-

Sl. 6: Vabilo na plesno prireditev Soške podružnice SPD (Tolmin, 17. 2. 1906).

Fig. 6: An invitation to a ball of the Soča Branch of Slovene Alpine Society SPD (Tolmin, 17. 2. 1906).

fesorji, slednji pa so se leta 1913 odcepili in ustanovili Società degli insegnanti medi. Leta 1886 je kot nadaljevanje društva za pomoč trgovskih agentov (1873) nastala Associazione Triestina di mutuo soccorso cooperative per agenti commercio e scritturali, ki je leta 1906 spremenila svoje ime v Associazione mutua fra impiegati privati. Podobne organizacije so imeli še postrežki (1877), tapetniki (1895), mali trgovci (1897), lekarniški delavci (1896), glasbeniki (1870), delavci, italijanski državljani (regnicoli 1900, 1907), čevljarji (1896), mesarji (1900), tiskarji (1878), tiskarji socialisti (1904), kurjači (1902).

V Trstu je od leta 1850 delovala trgovska in obrtna zbornica. Ob njej je delovala še Associazione Triestina per le arti e l'industria (1865). Pomorske probleme Trsta je reševala Associazione marittima (1883). Leta 1904 ustanovljeni zavod za pospeševanje male industrije je deloval tudi kot informativna služba o tržaškem gospodarstvu. Podobne naloge je imel zavod, ki ga je ustanovila Trgovska in obrtna zbornica in ki je skrbel za pospeševanje tujskega turizma. Veliko teh društev in družb je bilo v rokah državne oblasti. Naštevaje družb s področja gospodarstva (pomorstvo, denarništvo, industrija) presega vsebinski okvir tega pregleda.

Slovenci

Slovenska društvena dejavnost v Trstu se je začela leta 1848, svojo pravo podobo pa je dobila šele po letu 1860. Ustavna doba je najprej omogočila nastanek nepolitičnih društev, in prvo tako društvo v eni izmed dežel, v katerih so živeli Slovenci, je nastalo prav v Trstu. 29. januarja 1861 je bil namreč občni zbor Slavjanske narodne čitalnice. Slovenci so bili v večini, toda člani društva so bili tudi drugi tržaški Slovani in zapisniki sej so se pisali tudi v srbskem oziroma hrvatskem jeziku. Tržaška čitalnica je začela živahno kulturno gibanje, v okviru katerega so se po Slovenskem ustanovljala bralna društva, zlasti živahno je bilo na Goriškem. Delo čitalnice je bilo spočetka omejeno na ožji krog Slovencev v Trstu, na tisti del trgovsko-obrtniškega in uradniškega kroga, ki je v večinskem italijanskem okolju uspel ohraniti narodno zavednost. Ostali Slovenci, ki so tedaj živeli v Trstu ali pa so vanj prihajali predvsem kot delovna sila, so se kar v veliki meri poitalijančevali. Asimilacija je ponehala šele po letu 1880, to pa se je navsezadnje dokazovalo tudi v slovenskem društvenem gibanju Trsta. Tržaška okolica, ki je bila skoraj kompaktno slovenska, je zgledu slovenskih tržaških meščanov sledila šele leta 1868, potem ko je že bil v veljavi novi društveni zakon. Najprej so ustanovili čitalnico v Rojanu (njen nastanek je povezan s krvavimi dogodki julija 1868), sledile so čitalnice v Barkovljah, pri Sv. Ivanu (Verdela), v Rocolu, Škednju, Kolonji. Ker ni bilo političnega društva, so čitalnice iz tržaške okolice skupaj s čitalnico v mestu delovale posredno tudi politično. Z njihovim nastankom se je okrepilo slovensko narodnostno gibanje na Tržaškem, saj je enega izmed temeljnih pogojev za uspeh spoznalo prav društvenem življenju. Tako so tržaški Slovenci pripravljali leta 1869 ustanovitev telovadnega društva Južni Sokol, vendar mu oblast ni dala dovoljenja, češ da je društvo politično. Društvo, pravzaprav podružnica ljubljanskega Južnega Sokola, se je ustanovilo v Trstu šele leta 1882. Podobno usodo je doživelo delavsko društvo "Čebela" (1869), oblast ga ni dovolila, ker da je politično; težave pa so bile tudi z njegovim pridobitveno dejavnostjo.

Ob državnoborskih volitvah leta 1873 - takrat so tržaški Slovenci v dunajski parlament izvolili svojega predstavnika Ivana Nabergoja - so slovenski tržaški okoličani ustanovili poseben volilni odbor, ki je novembra 1874 zrasel v Politično in bralno društvo "Edinost". Bilo je prvo slovensko politično društvo na Tržaškem in dokler se niso strankarsko organizirali slovenski socialisti, tudi edino. Povezovala je Slovence, ne glede na njihovo nazorsko usmeritev (predvsem liberalni narodnjaki in katoličani), in je leta 1880, potem ko je propadel poskus, da bi se Slovenci (in tudi Hrvati) v Avstrijskem primorju združili v eno politično društvo, svojo dejavnost razširila tudi na Istro. Društvo, ki je predstavljalo pravzaprav stranko (njeni člani imenovani

tudi edinjaši), je imelo svoje glasilo (najprej štirinajst-dnevnik in kasneje dnevnik *Edinost*) in strankarsko strukturo (vzporedna društva, glasila); delovalo je do septembra 1928, ko ga je fašistična oblast ukinila.

Od konca sedemdesetih let se je v Trstu in v njegovi okolici razširjala društvena dejavnost predvsem zaradi rasti slovenskega prebivalstva, utrjevanja nacionalne zavednosti in naraščajočega pritiska italijanskega meščanstva in tržaškega magistrata, ki sta na gibanje Slovencev gledala neprijazno in s prezirom. Delavsko vprašanje je bilo zagotovo problem, ki se ga je zavedala tudi slovenska politika v Trstu, in tako je na pobudo društva *Edinost* nastalo Slovensko delavsko podporno društvo (1879). Društvo je preživelo prvo svetovno vojno in se je leta 1926 združilo s Tržaškim podpornim in bralnim društvom (1881) v Società di Mutuo Soccorso Tergestina. Slovensko socialistično Delavsko izobraževalno pravovarstveno društvo (1893) je pri svojem delu naltelo na mnogo težav; v takratnem tržaškem okolju je namreč prevladovala politična moč italijanskih socialistov in njihovega društva Lega sociale democratica. Toda kmalu se je utrdila tudi organizacija slovenskih socialistov, zlasti ko je bil jeseni 1897 ustanovljena Okrajna organizacija za volilni okraj Trst Jugoslovske socialdemokratske stranke (JSDS), naslednje leto je dobila svoje glasilo *Rdeči prapor*. Kasneje je nastala, v skladu s pravilnikom stranke, Deželna organizacija JSDS za Trst, prav tako tudi organizaciji za Goriško in Istro. Okrepitev slovenske socialne demokracije dokazuje tudi selitev sedeža vodstva JSDS v Trst v začetku stoletja in med prvo svetovno vojno. Kulturno-prosvetno delovanje je slovenska socialistična stranka opravljala v organizaciji Ljudski oder (1905), ki je imela podružnice v tržaški okolici in drugod v Primorju.

Pri slovenskih tržaških delavcih se je ob koncu stoletja skušalo uveljaviti tudi krščanskosocialno gibanje. Leta 1899 je notranje ministrstvo zavrnilo vlogo za ustanovitev Slovenskega delavskega katoliškega društva v Trstu, ker da ni "mogoče razvideti s potrebno jasnostjo namen omenjenega društva" (Simčič, Ukmar, 1986, 20). V Trstu pa se je slovensko katoliško gibanje težje uveljavljalo in Slovensko katoliško izobraževalno društvo v Trstu je bilo ustanovljeno poleti 1906. Naslednje leto je nastalo *Katoliško tiskovno društvo*, leta 1908 pa je nastala Slovenska krščansko socialna zveza, ki je združevala katoliška društva v Trstu (in okolici) ter v delu Istre. Podoben delokrog je imela tudi oktobra 1909 ustanovljena Slovenska ljudska stranka za Trst in Istro, ki pa ni zaživela.

V slovensko delavsko gibanje pa je na začetku stoletja znova poseglo politično društvo *Edinost*. Leta 1907 je ustanovilo Narodno delavsko organizacijo z glasilom *Narodni delavec*, njen delokrog je obsegal celotno Primorje ter se je zlasti socialni demokraciji zoperstavljala s svojimi podružnicami tudi v Istri in v slovenskem delu Goriške-Gradiščanske.

Prikaz slovenskih političnih društev in gibanj na Tržaškem se končuje z omembo Krajevne narodnega sveta (ustanovljen 11. 9. 1918), tržaške podružnice Narodnega sveta v Ljubljani. Njegovi člani so bili predstavniki društva Edinost in Jugoslovanske socialdemokratske stranke. Odbor je bil povabljen v Comitato di salute pubblica, ki je bil ustanovljen v Trstu 30. oktobra 1918, v dneh razpadanja Avstro-Ogrske.

Pregled delovanja slovenskih društev je mogoče nadaljevati z omembo kulturnih društev (predvsem pevska in dramska), ki so se v Trstu in okolici pojavljala od preloma sedemdesetih in osemdesetih let. To so bila Pevsko društvo "Skala" v Padričah (1875), Bralno društvo na Proseku (1878), Pevsko društvo "Zvon" v Lonjerju (1880), Pekovsko pevsko društvo "Jadranska zarja" v Trstu in Pevsko društvo "Slovanska vila" v Škednju (1884). Ko se je to društvo razpustilo, so leta 1889 v Škednju ustanovili novo z imenom "Velesila". Sledila je ustanovitev še drugih društev, kot so bila "Hajdrih" na Proseku (1887), "Adrija" v Barkovljah, "Zarja" v Rojanu in "Danica" na Kontovelu, "Skala" v Križu (1890). Iz pevskega zbora Delavskega podpornega društva je nastalo samostojno Slovensko pevsko društvo (1890). Sledila so Pevsko in bralno društvo na Opčinah, "Svoboda" v Rocolu (1891), "Slava" pri Sv. Mariji Magdaleni Spodnji-Kolonkovec (1892), "Dom" v Repnu (1896), "Kolo" pri Sv. Jakobu (1896), "Slovan" v Padričah (1898), "Zvezda" v Podlonjerju (1899), "Lipa" v Bazovici (1899), "Primorec" v Trebčah (1902) in "Zvonimir" v Rocolu (1902). Društva so nastopala v domačih krajih pa tudi v tržaških dvorinah (koncert slovenskih pevskih društev v dvorani Fenice januarja 1890; uspeh pevskega zbora Kolo iz Trsta 20. decembra 1898 v dvorani Politeama Rossetti). Pri nekaterih od navedenih društev so delovale tudi godbe in tamburaški orkestri. Svoj pevski zbor (in šolo) je imela tudi tržaška podružnica Glasbene matice iz Ljubljane. Ta zbor je bil osrednje slovensko pevsko društvo v Trstu z naslovom Pevsko in glasbeno društvo (1907).

Pri nekaterih od navedenih društev so delovali tudi dramski odseki. Zlasti razvita sta bila pri Sv. Ivanu (Verdela) ter v Barkovljah. Slovenske amaterske skupine so prirejale predstave v različnih tržaških gledaliških dvorinah (Fenice, P. Rossetti, Armonia). Marca 1902 je bilo v Trstu ustanovljeno Dramatično društvo, ki je začelo s predstavami v gledališču Armonia. Kasneje je svojo dejavnost preselilo v leta 1904 zgrajeni Narodni dom (hotel Balkan na tedanji Piazza Caserma) v Trstu. Iz Dramatičnega društva se je marca 1907 razvilo polpoklicno Slovensko gledališče v Trstu. Poleg dramskih predstav je uprizarjalo tudi operete in opere.

V Trstu je bilo med slovenskimi športnimi društvi najstarejše Južni Sokol. Ta telovadna organizacija je bila v rokah liberalnega tabora, telovadno društvo katoliške stranke "Orel" se je v Trstu pojavilo (1907-1908), a se ni uveljavilo. Posebno društvo "Balkan" so imeli še kolezarji; društvo je sprva delovalo kot odsek Južnega So-

kola. Za planinstvo je skrbela Tržaška podružnica Slovenskega planinskega društva (1904).

Med preostalimi slovenskimi društvi s sedežem v Trstu je potrebno omeniti še študentovsko počitniško Akademsko društvo "Balkan" (1907), ki je imelo mrežo podružnic in lastno knjižnico. V Trstu sta delovali tudi moška in ženska Podružnica šolske družbe sv. Cirila in Metoda (1885, 1887); tu je imela svoj sedež tudi podružnica istrske družbe z istim imenom (1910). Ob že naštetih strokovnih društvih pa je potrebno še omeniti Ribarsko društvo (1888), Zvezo slovenskih trgovskih pomočnikov (1898), Društvo slovenskih odvetniških in notarskih uradnikov (podružnica za Trst in okolico; 1899), Zbor svečnikov sv. Pavla (1899), Trgovsko izobraževalno društvo (1900), Katoliško društvo slovenskih učiteljic na Primorskem (1902), Učiteljsko društvo za Trst in okolico (1906). V Trstu je imelo sedež tudi več slovenskih denarnih zavodov (Tržaška posojilnica in hranilnica, Jadranska banka, Ljudska hranilnica in posojilnica, Narodna posojilnica in hranilnica, Splošna hranilnica, Banka "Slavija", zavarovalnic ("Croatia"), pomorskih družb ("Dalmatia", "Balkan", "Oceanija"), zadrž (Trgovsko obrtna zadruga, Zadržna zveza, Gostilniška zadruga "International", stanovanjska zadruga "Naš dom", Konzumna zadruga Narodne delavske organizacije, Čevljarska zadruga) in založb (Tiskarna Edinost, Katoliško tiskovno društvo, Knjigarna J. Gorenjec, Knjigarna Štoka). V Trstu so bila še druga podporna društva, cerkvene bratovščine in druga društva kot Ruski kružok (1901), Zveza slovenskih in istrsko hrvaških županov (1900) in Hrvatsko zabavno i poučno društvo "Strossmayer" (1913).

Zelo pestra je bila društvena podoba po posameznih krajih, kjer so poleg kulturnih delovala še drugačna društva kot podružnice šolske Družbe sv. Cirila in Metoda, gospodarska konsumna društva, vzajemna društva za zavarovanje goveje živine, pogrebna društva, podružnice Kmetijske in vrtnarske družbe za Trst in okolico, hranilnice in posojilnice. Primer vasi Opčine nazorno kaže tako podobo. V vasi je že leta 1868 nastala čitalnica, nato ji sledi po vrstem redu nastanka Pogrebno društvo sv. Nikodema (1878), Bralno društvo (1881), gasilsko društvo (1890), Pevsko in bralno društvo (1891), Pevsko društvo "Zvon" (1898), Podružnica Kmetijske in vrtnarske zadruge za Trst in okolico (1896), Vzajemno podporno društvo za zavarovanje goveje živine (1899), godba na pihala (1900), Posojilno in konsumno društvo (1900), zadruga posestnikov (1906), Ljudska knjižnica (1907), Ljudski oder (1908), Kmečka posojilnica (1908), telovadno društvo "Sokol" (1909). Imeli pa so tudi orkester (1910), klub "Zvezda" (1910), Podružnico Družbe sv. Cirila in Metoda (1910), mladinsko prosvetno družbo "Sloga" (1914) in zadrugo za izgradnjo sokolskega doma (1914).

Tudi v Trstu in okolici so delovale cerkvene bratovščine in družbe kot Bratovščina sv. Cirila in Metoda pri

Sv. Jakobu v Trstu (1885), Marijina družba v Trstu (1899), pri Sv. Ivanu (1903), v Rojanu (1904), Moška Marijina družba v Trstu (1905), Repentabru (1908), na Kontovelu (1911).

Z mnogimi slovenskimi društvi v Trstu je povezana tudi dejavnost tržaških Hrvatov. Politično društvo "Edinost" je delovalo tudi za hrvatske Istrane. V Trstu pa so imeli svoj sedež Zveza slovenskih in istrsko-hrvatskih županov (1900), podružnica Hrvatskega šolskega društva (1913) in Hrvatsko zabavno i poučno društvo "Strossmayer" (1913). Leta 1895 je iz Pulja preselil v Trst tednik *Il Diritto Croato* in tu izhajal do leta 1902. Nato se je preoblikoval v *La Pensée Slave* in leta 1903 izhajal kot *Slavenska misao*. Istrski politični delavec Matko Mandić pa je izdajal v letih 1908-1909 dnevnik *Balkan*.

Nemci

Dasiravno je bila vsaj nemška kultura za Trst bolj pomembna od tistega, kar sta dali srbska pravoslavna in židovska skupnost, pa je bila vendar s tema dvema sestavinama tržaške stvarnosti in z dejavnostjo Slovencev uvrščena v "kulturo manjšin" v Trstu (Colognati, 1958, 102-103). Nemci, ki so se v Trst naseljevali predvsem od sredine 18. stoletja, so predstavljal gospodarsko (podjetniki, trgovci) in upravno (uradništvo) zelo vpliven in odločilen del tržaške družbene stvarnosti in so sodelovali tudi pri "nemški kulturni penetraciji" (De Lugnani, 1986, 15) mesta. Kultura pa je seveda bila le ena od sestavin društvenega življenja tržaških Nemcev. V svetovljanstvu predmarčnega Trsta se takrat ni posebej izoblikovalo kako izključno nemško društvo. Casino, ki je nosil poudarek, da je nemški (Casino tedesco), je bil namenjen vsem premožnim Tržačanom. Prvo pravo nemško društvo, Triester Turn- und deutschen Gesangs-Verein, je bilo ustanovljeno 12. aprila 1850. O društvu ni ohranjenih veliko vesti, prav tako tudi ne o leta 1851 ustanovljenem Freundschaftsbundu, elitnem in ekskluzivnem klubu. Tržaško nemško telovadno in pevsko društvo je že leta 1853 opustilo telovadno dejavnost in iz njegovega pevskega del je nastal Deutscher Männergesangverein (1856) z 200 člani. Zbor je sodeloval z orkestralnim društvom Società Musicale (1852). To glasbeno društvo ni delovalo na narodnostni podlagi in v Trstu ni le prvo, pod vodstvom dirigenta Hellerja, izvajalo Beethovnova, marveč tudi Wagnerjeva dela. Združilo se je s Schillervereinom, ki je nastal leta 1860. Schillerjevo društvo je bila najbolj ugledna nemška kulturna ustanova v Trstu. Podobno tudi telovadni Turnverein "Eintracht", nastal aprila 1864. Schillerverein se je posvečal v veliki meri glasbeni dejavnosti in je imel tudi svoj pevski zbor. Sodeloval pa je tudi s pevskim zborom Gesangvereina (1886), veliko prireditev je pripravil v lastni Schillerjevi dvorani, ki je po letu 1918 postala Sale Dante. Svoj pevski zbor (Sängerrunde) je imelo tudi telovadno društvo "Eintracht". Glasbeno po-

dobno nemške skupnosti v Trstu je dopolnjeval tudi pevski zbor evangeličanske skupnosti. Pred vojno je deloval tudi koroški klub (Club Carinziano) s pevskim zborom.

Leta 1873 je bila ustanovljena v Trstu podružnica (sekcija) Alpenvereins-Sektion Küstenland osrednjega Deutschösterreichischer Alpenverein. Poleg planinstva se je ukvarjala tudi z jamarstvom, upravljala je več planinskih koč v Julijskih Alpah.

Kot v drugih krajih monarhije, kjer javne šole nemškimi otrokom ne bi omogočale šolanja v nemškem jeziku, sta bili v Avstrijskem primorju ustanovljeni dve podružnici osrednjega avstrijskega šolskega društva Deutscher Schulverein (pravila osrednjega društva uradno potrjena l. 1881). Namen delovanja društva in podružnic je bil zaščita in širjenje nemškega jezika, a so ga "druge jezikovne skupnosti sprejele kot pangermanska društva tout court" (Zaffi, 1995, 157), saj so na Primorskem Nemci v deželi Goriško-Gradiščanski predstavljali 1,2%, v Istri 1,6% in v Trstu 4,5% prebivalstva. V Trstu, kjer je nastala druga lokalna sekcija osrednjega Schulvereina (prva v češkem Plznu) in bila zelo aktivna, je organizacija že leta 1882 odprla svoj prvi vrtec.

Ob osrednjem šolskem društvu Schulevereinu so obstajala še manjša kot akademsko društvo Illiria, društvo za nemško šolo v Škednju, društvo za nemški licej v Trstu, združenje nemških učiteljev. Tržaški Nemci so se vključevali tudi v dejavnost ostalih tržaških društev, predvsem italijanskih, in imeli v času veljavnosti cesarskega patenta iz leta 1852 vodilno vlogo pri velikem številu borznih, bančnih, zavarovalnih in drugih družb, zlasti v Avstrijskem Lloyd (pri njegovi pomorski sekciji so bili štirje člani upravnega sveta od petih Nemci).

Političnih društev tržaški Nemci niso imeli. Dejavnost nemških socialističnih krožkov je potrjena, očitno pa je, da niso nikoli prerasli v društva, ki bi imela zakonsko urejeno podlago za svoje delovanje. Pač pa so ob koncu prve svetovne vojne tržaški Nemci ustanovili Deutscher Volksrat für Triest in Küstenland. Tako kot podobna organa pri Slovencih (Krajevni narodni svet) in Italijanih (Comitato di Salute Pubblica) je prenehal delovati ob prihodu italijanske vojske v Trst.

K nemškim, pravzaprav k državnim društvom je mogoče šteti veteranske organizacije, ki so delovale za vse prebivalstvo Avstrijskega primorja. Tako je bilo leta 1879 v Trstu ustanovljeno (prenehalo l. 1915) I. Militär Veteranen Verein für Triest und Umgebung. Ob tem društvu je delovalo še Militär Veteranen Unterstützungverein in Triest (1899), leta 1907 se je pridružil veteranskemu društvu. Društvi sta poslovali tudi v italijanskem in slovenskem jeziku.

Goriško-Gradiščanska

V razdobju od uvedbe ustavnega življenja do začetka prve svetovne vojne oziroma do vstopa Italije v

vojno (1915) se je v deželi bogato razmahnilo društveno življenje, predvsem v glavnem mestu dežele ter v njenem slovenskem delu. Pri Slovencih je bil razvoj tolikšen, da so italijanski sodeželani ugotavljali, kako znajo "v vsaki kotanji svoje dežele ustanoviti čitalnico", (Marušič, 1985, 85) in se pri tem kritično ozirali na razmere na njihovem podeželju, kjer pa so različna društva delovala v večjih krajih (Cervignano, Gradišče ob Soči, Krmin, Ronke, Tržič). Podobno kot v Trstu je potrebno tudi v deželi Goriško-Gradiščanski razlikovati društveno gibanje Slovencev in Italijanov ter upoštevati tudi delež Nemcev, ki pa je bil osredotočen le na Gorico.

Slovenci

Društveno življenje goriških Slovencev je bilo od začetka leta 1862, ko je nastala v Tolminu prva čitalnica na Goriškem (peta na Slovenskem), namenjena v prvi vrsti uresničevanju narodne prebuje. Temu so služile predvsem čitalnice, društva s kulturnimi in družabnimi nameni. Slovenci v Gorici so ustanovili tako društvo v jeseni 1862. Njegovi ustanovitvi je nasprotoval goriški župan, ker da so slovenski "casino" poklicali v življenje tujci in bi zato lahko pobudil trenja in razprtije med goriškimi meščani. Društvo je bilo vsaj štiri desetletja takrat osrednje slovensko kulturno in družabno središče v Gorici, vse do leta 1927, ko je italijanska fašistična oblast odpravila društveno dejavnost slovenske manjšine v Italiji. Čitalnice so začele nato nastajati na podeželju v večjih središčih (Ajdovščina, Kanal, Komen) pa tudi v manjših krajih (Rihemberk, Volče, Črniče, Solkan, Skopo). Leta 1869 je v deželi delovalo 16 slovenskih čitalnic, ustanavljale pa so se tudi še kasneje, vendar so ta društva menjala svoje imena in naslove. Ti so izražali dejavnost društev (s pridevniki pevski, dramski, bralni) ali pa politično in idejno usmeritev, ko so se tudi goriški Slovenci po letu 1870 nazorsko opredeljevali (na primer Katoliško politična čitalnica v Čepovanu), še zlasti pa od leta 1899, ko je prišlo do popolnega razcepa med klerikalci in liberalci.

Prvo slovensko politično društvo ustavne dobe na Goriškem in v Gorici je bilo "Soča", spočetka politično neopredeljeno, kasneje pa liberalno. Društvo je bilo organizator množičnih političnih zborovanj - taborov, leta 1871 je dobilo svoje istoimensko glasilo *Soča*. Ko je tako kot drugod na Slovenskem prišlo v začetku sedemdesetih do ločitve med konservativnimi staroslovenci in med liberalnimi mladoslovenci so se ti ločili tudi na Goriškem. Konservativni so ustanovili svoje glasilo *Glas* (1872) in nato društvo "Gorica" (1873). Po kratkotrajnem razcepu so se na Goriškem spravili in ustanovili, s sočasno razpustitvijo obeh političnih društev, novo politično društvo "Sloga" (1876) z glasilom *Soča*. "Sloga" je delovala do leta 1907, ko se je iz nje razvila Slovenska ljudska stranka za Goriško. Še prej,

leta 1899, so se od društva odcepili liberalci, ki so leta 1900 ustanovili Narodnonapredno stranko. Krščansko socialni delavci so leta 1898 ustanovili Slovensko katoliško delavsko društvo z glasilom *Delavski prijatelj*. Krščanski socialci so bili na Goriškem zelo močni, niso pa gradili politične, pač pa so razvijali lastno strokovno organiziranost in kulturno dejavnost. Ta se je kazala zlasti v Slovenski krščansko socialni zvezi za Goriško (1907), podružnici osrednje slovenske zveze (ustanovljena l. 1907). V goriški zvezi je bilo združenih 52 društev s 5047 člani, leta 1913 je nastopila samostojno na deželnozborskih volitvah.

Leta 1907 je nastala na Goriškem še tretja slovenska stranka - Slovenska kmečka stranka; ustanovili so jo tisti liberalci, ki niso bili zadovoljni z delovanjem Narodnonapredne stranke. Dve leti nato je pričela delovati na Goriškem tudi tržaška Narodna delavska organizacija. Konkurrirala je sociademokratom, ki so svojo organizacijo na Goriškem gradili pod vplivom tržaške okrajne (deželne) organizacije Jugoslovanske socialdemokratske stranke. Deželna organizacija JSDS s sedežem v Gorici je bila ustanovljena leta 1912. Imela je krajevne politične organizacije (na primer v Mirnu pri Gorici) pa tudi druge oblike društev (Delavsko pevsko društvo v Solkanu) in združenj (bolniška blagajna v Nabežini). Politično, a brez kakega vidnejšega uspeha, je delovalo Slovensko narodno politično društvo veleposestnikov za pokneženo grofijo Goriško in Gradiščansko (1901).

Pričetek vojne med Avstro-Ogrsko in Italijo je na Goriškem zelo omejil ali pa povsem zavrnil društveno dejavnost. Po dvanajsti soški ofenzivi, ko so se Avstro-Ogrski vrnila okupirana ozemlja (spodnje Posočje, Brda, Kobarško), se je na Goriškem društveno življenje le polagoma oživljalo. Med političnimi strankami si je najprej opomogla klerikalna stranka in z združitvijo svoje stare in nove struje obnovila svoje delovanje (julij 1918). Sredi septembra so tudi v Gorici ustanovili podružnico ljubljanskega Narodnega sveta kot Pokrajinski odsek Narodnega sveta. V njem so bili poleg klerikalcev še liberalci in agrarci, socialisti niso sodelovali. Pokrajinski odsek je l. novembra 1918 prevzel v imenu "vlade samostojne jugoslovanske države" oblast nad slovenskim delom dežele z deželnim glavnim mestom vred. Deloval je le še nekaj dni, do prihoda italijanske okupacijske vojske v Gorico (prva predhodnica je prišla 5. 11. 1918; svet je bil razpuščen 14. 11. 1918).

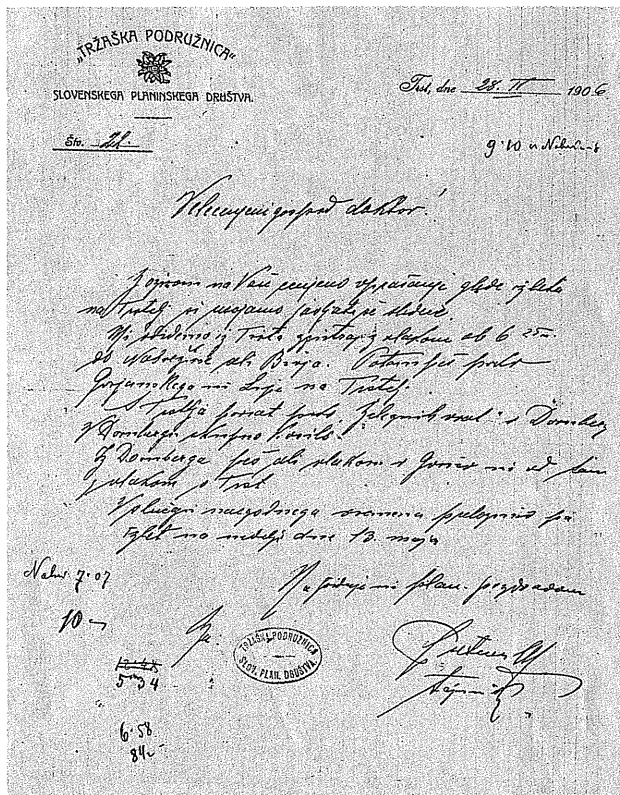
Slovenska društvena dejavnost v Gorici in na Goriškem je dobivala po letu 1880, po prvih dveh desetletjih kulturnopolitičnega poudarka, nove vsebinske razsežnosti. Dotok novega slovenskega prebivalstva, zlasti delavskega stanu, je v mestu priklical v življenje Slovensko bralno in podporno društvo (1882), s kulturnimi in dobrodelnimi nameni. Kasneje mu je sledilo še nekaj sorodnih društev (Narodni sklad - 1902, Slovensko sirotišče - 1905, Dijaška kuhinja - 1907, Slovenski odsek Pomoženega društva "Rdeči križ" - 1914,

Okrajni odbor za begunce - 1918). Nastala so tudi prva strokovna društva kot Učiteljsko društvo za goriški okraj (1872), Zbor svečenikov sv. Pavla (1899), Katoliško društvo slovenskih učiteljic (1901), Pekovsko društvo (1900), podružnica osrednje slovenske učiteljske "Slomškove zveze" (1901), Zveza slovenskih delavk "Skalnica" (1904), Društvo krščansko mislečega učiteljstva (1907), Delavsko izobraževalno društvo (1909), podružnica Društva slovenskih profesorjev (1909). V letih pred prvo svetovno vojno je nastala Zveza županov in podžupanov Goriškega okraja ter slovenskih občin Gradiščanskega okraja (1911), za obnovo v vojni porušene Goriške pa naj bi skrbela tudi Zveza slovenskih županov po vojni prizadetih občin na Primorskem (s sedežem v Gorici), Društvo slovenskih veleposestnikov (1909), Zveza slovenskih kolonov (1915). Dijaška društva so zastopali Akademsko ferijalno društvo "Adrija" (1902), Slovenska dijaška zveza (1908) in Klub Jugoslovanov (1915). Toda dijaška in študentska mladina se je neformalno udeleževala društvenega gibanja že od nastajanja čitalnic dalje. Ta aktivnost je dosegla vrh v ferijalnem društvu "Adrija" s predavateljskimi nastopi, zborovanji in potujočo knjižnico. Pred prvo svetovno vojno se je goriško slovensko dijaštvo udeleževalo preporodovskega gibanja, ki pa je seveda bilo ilegalno.

Razvijala se je tudi posebna kulturna dejavnost. Zbovovsko petje je že sredi sedemdesetih let doseglo tako raven, da so v Gorici leta 1875 ustanovili pevsko društvo "Slavec" kot zvezo primorskih čitalniških pevskih zborov. Po štirih letih uspešnega dela je društvo prenehalo. Kvalitetno zborovsko petje in glasbeno šolo je gojilo Pevsko in glasbeno društvo v Gorici (1901), ki je podobno kot mnoga društva iz časov pred letom 1918 preživelo vojno in bilo nasilno ukinjeno leta 1927. Društvo je delovalo tudi kot organizator slovenskega glasbenega življenja (koncertna poslovalnica). Leta 1909 je nastalo v predmestju Gorice (Barka) Narodno izobraževalno društvo "Sočebnan", izobraževalni društvi sta bili na Ajševici in v Rožni Dolini (obe naselji sta sodili v goriški občino), na obrobju mesta sta delovali izobraževalno društvo na Cingrofu (1914) in čitalnica na Blančah (1915).

Narodna prosveta (1904) je bila na Goriškem pred prvo vojno vodilna kulturno-prosvetna organizacija liberalnega tabora s knjižnico in dramatičnim odsekom (Dramatično društvo), ki je mogel delovati v novi gledališki dvorani Trgovskega doma v Gorici (zgrajen leta 1904 na Verdijevem korzu). Narodna prosveta je bila tako kot druga slovenska liberalna kulturno-prosvetna društva združena v Zvezi narodnih društev (1907) v Gorici. V krog društev s kulturnim delovanjem sodijo še Muzejsko društvo za Goriško (1913), Ruski kružok (1902), knjižnice (Ljudska knjižnica v Gorici - 1904, Čitalnica "Balkan" - 1914), založbe (Goriška tiskarna - 1893, Katoliško tiskovno društvo - 1908, Narodna tiskarna - 1914).

Podobno kot v Trstu so tudi na Goriškem in v Gorici delovala šolska društva, predvsem Družba sv. Cirila in Metoda s svojima moško in žensko podružnico. Moška podružnica družbe je v Gorici nastala leta 1886, ženska pa tri leta kasneje. Na Goriškem so bile podružnice družbe (tako moške kot ženske) ustanovljene med letoma 1886 in 1914 v 56 krajih. Med temi kraji je tudi furlanski Krmin (Cormons; 1911), kjer je delovalo za tamkajšnje Slovence (po večini za doseljence z bližnjih Brd) še Bralno društvo (1912). Podoben primer je bil italijanski Tržič (Monfalcone), tu je delovalo slovensko Pevsko in bralno društvo (1910) ter Društvo "Ljudska šola" (1914). K navedenim sodi tudi društvo "Šolski dom", ustanovljeno na pobudo političnega društva "Sloga" septembra 1897. Skrbelo je, podobno kot Družba sv. Cirila in Metoda, za slovensko šolstvo, predvsem v Gorici, kjer se je magistrat upiral ustanavljanju primernih slovenskih mestnih šol. Zato so se Slovenci odločili, da ustanavljajo zasebne šole. V ta namen je društvo "Šolski dom" gradilo lastna šolska poslopja, svoje šole in vrtce je imelo društvo tudi zunaj Gorice. Poleg tega je bil v Gorici še Kuratorij slovenske nadaljevalne šole za obrtne učence (1905) in podružnica osrednjega katoliškega slovenskega šolskega društva "Slovenske straže".

Sl. 7: Dopis Tržaške podružnice SPD (27. 4. 1906).

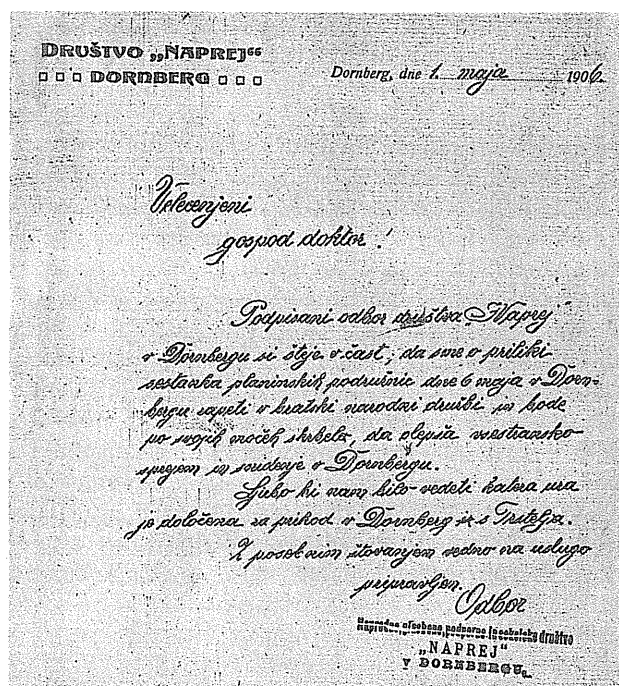
Fig. 7: A letter by Trieste Branch of SPD (27. 4. 1906).

Prvo slovensko športno društvo v Gorici je bilo telovadno "Goriški Sokol" (1887), kolesarsko društvo "Gorica" je nastalo leta 1895, od leta 1911 je delovala podružnica Slovenskega planinskega društva (to je nastalo l. 1893). Na Goriškem so bile še tri podružnice tega društva, in sicer v Tolminu (Soška podružnica SPD; 1896), v Ajdovščini (1903) in v Cerknem (1904). Poleg liberalnega "Goriškega Sokola" so imeli v Gorici tudi telovadno organizacijo "Orel" (1908). Obe društvi sta imeli svoje podružnice tudi po podeželju, tako je imel "Orel" leta 1913 v 29 podružnicah na Goriškem 716 članov. Za povezavo članov Sokola je skrbela Goriška sokolska župa. V Gorici je od leta 1909 delovalo tudi kolesarsko društvo "Danica" in Lovsko ter strelsko društvo za Goriško (1909), goriški dijaki pa so imeli v šolskem letu 1907-1908 nogometni klub "Jugoslavija".

Med verskimi društvi je potrebno še omeniti Katoliško društvo detoljubov (1905) ter Marijino družbo, ki je imela po slovenskem Goriškem svoje prve odseke od leta 1899, v Gorici je slovenska Marijina družna nastala leta 1908.

Nekatera gospodarska društva so bila že omenjena (Kmetijska družba v Gorici, Goriško kmetijsko društvo). Gospodarska društva v Gorici in v slovenskem delu dežele so izvirala povečini iz kmetijske dejavnosti (vinarstvo, sadjarstvo, mlekarnstvo, zavarovanje goveje živine). V Gorici je bil sedež sadjarskega društva (1873), sadjarskega in vinarskega društva za Brda (1895), Goriškega vinarskega društva (1909). Več je bilo trgovskih (kot Trgovsko-obrtno društvo za Goriško - 1899), obrtnih (Krojaška zadruga - 1899, Mizarska zadruga - 1900), stanovanjskih ("Lasten dom" - 1905, "Svoj dom" - 1909) ter denarnih društev in zadrug (Goriška ljudska posojilnica - 1883, Trgovsko-obrtna zadruga - 1897, Centralna posojilnica - 1899, Kmečka banka - 1909, Delavska hranilnica in posojilnica - 1913). Med gospodarske ustanove sodi tudi Deželna zveza za promet na Goriško-Gradiščanskem (1909). Goriška zveza gospodarskih zadrug (1904) je združevala gospodarska društva, ki so jih ustanovili ali vodili predvsem krščanski socialci. V njej je bilo okoli leta 1910 včlanjenih 87 zadrug.

Društveno življenje goriškega slovenskega podeželja je bilo prav tako razgibano. Sestavljala so ga tako kot v Gorici društva s kulturno in prosvetno vsebino, telovadna, denarna, zavarovalna, trgovska, gasilska in obrtna društva pa tudi cerkvene bratovščine. V delavsko-kmečkem okolju vasi Podgora pri Gorici (2200 prebivalcev), v kraju, kjer se je zaradi industrijskih obratov naseljevalo veliko Italijanov (Furlanov) in so tu živeli ob avtohtonih Slovencih, so bila v obravnavanem razdobju sledeča slovenska društva: katoliško bralno (politično) društvo (1891), pevsko in tamburaško društvo "Podgora" (1901), tovarniška požarna obramba (1905), Katoliško slovensko izobraževalno društvo "Branik" (1907), telovadna odseka "Orla" (1908) in "Sokola" (1910), strokovna organizacija (sindikata) papirničarjev (1909), po-

Sl. 8: Dopis liberalnega društva "Naprej" iz Dornberka (1. 5. 1906).

Fig. 8: A letter by Liberal Society "Naprej" from Dornberk (1. 5. 1906).

družnica Družbe sv. Cirila in Metoda (1911), social-demokratska sekcija, konsumo društvo jestvin (1906) in podružnica narodnoobrambne organizacije "Slovenska straža". V Podgori pa je bila že leta 1883 ustanovljena Società cattolica (1883). Bolj pestra je bila podoba nekaterih slovenskih krajev, ki so bili upravna središča. Tako so imeli v Ajdovščini (900 prebivalcev) leta 1911 Bralno društvo "Edinost", Bralno in pevsko društvo, Rokodelsko podporno društvo, moško in žensko podružnico Družbe sv. Cirila in Metoda, podružnico Slovenskega planinskega društva, Lavričevo ljudsko knjižnico, društvo Sokol, Narodno delavsko organizacijo ter še Užitninsko zadrugo, Posojilnico in hranilnico in Okrajno bolniško blagajno.

Italijani

V ustavni čas goriški Italijani niso vstopili z neko trdno društveno organizacijo. Takrat je bolj ali manj deloval le Casino del Teatro (znotraj Società del teatro) in morda tudi Società Filarmonica, ki je leta 1859 štela 12 članov. Casino del Teatro se je končno osamosvojil šele novembra 1863. Kazino je vodila in obiskovala goriška aristokracija (1883 je bil njegov predsednik princ Egon Hohenlohe). V novih razmerah je kot prvi nastal Circolo dei commercianti ed industriali (1861). Bralni krožek je bil liberalno nacionalno usmerjen

(podpredsednik Carlo Favetti) in je prenehal z delom ob vojnih dogodkih leta 1866. Drugo goriško društvo ustavne dobe (december 1861) so ustanovili goriški Nemci, in sicer Casino "Concordia", imenovan tudi "Casino tedesco". Sledili so jim Slovenci s svojo čitalnico (1862). Prav nemške ustanove v Gorici, še bolj pa slovenske, naj bi bile "neločljivo povezave z nastankom italijanskih društev." (Fain, 1991, 28) Ta društva pa so nastajala postopoma in odsevala so tudi različno nazorsko in politično opredeljenost. Goriški liberalci so se delili na zmerne in bolj radikalne, posebno skupino so predstavljali mazzinijanci, ki so bili odločno bolj irendentični in protiklerikalni, delovala pa so tudi tajna združenja (na primer "partito d'azione"). Med goriškimi Italijani pa so bili Avstriji naklonjeni konservativci, ki so svojo politično izbiro gradili tudi na katolicizmu. Taka razcepljenost ni omogočala skupnega političnega nastopanja goriških Italijanov, drugače kot pri Slovencih, ki so se vsaj od začetka združevali v enem političnem društvu ("Soča").

Podobno kot v Trstu je tudi v Gorici pomembno politično vlogo odigralo sicer telovadno društvo Società di ginnastica (november 1868), ki je imela svojega predhodnika v kratek čas delujočem Società di ginnastica, scherma e canto (1868). Ko je bilo telovadno društvo leta 1879 prepovedano, je nastala Associazione goriziana di musica, drammatica e ginnastica, po ponovni prepovedi pa nova Unione ginnastica goriziana (1889). Ostala goriška športna društva tega časa so bila poleg omenjenega strelskega društva iz leta 1829 (statut potrjen l. 1869) še Società goriziana di pattinatori (1873), ki je svojo dejavnost (drsanje na ledu) izvajala na zamrznjenih močvirjih v okolici Gorice.

V sedemdesetih letih je sledila kot prva ustanovitev družbe Società cattolico-politica nel Goriziano, imenovana tudi Circolo cattolico del Goriziano (1870). Društvo naj bi se kot skupna katoliška in politična organizacija zoperstavljalo liberalizmu in naj bi bilo za vse prebivalce dežele (decembra leta 1872 je bilo v društvu vpisanih 362 Italijanov in 77 Slovencev). Bilo je pravzaprav prvo italijansko politično društvo na Goriškem, njeno dejavnost sta podpirala lista *Il Goriziano* in nato *L'Eco del Litorale*. Pri Slovencih društvo ni vzbudilo velikega zanimanja, leta 1898 se je na predlog zadnjega predsednika mons. Andreja Jordana, kasnejšega goriškega nadškofa, preoblikovala v Unione cattolico-sociale nel Goriziano, ki je nato leta 1906 postala Unione cattolica popolare del Friuli. Tako se je ustvarila politična organizacija furlanskih krščanskih socialcev, ki pa so svoj prvi javni nastop in uspeh doživeli na podeželju z ustanavljanjem kmečkih zadrug in posojilnic. V katoliško društveno dejavnost je potrebno uvrstiti tudi Associazione delle letture cattoliche (1872) in žensko društvo Circolo delle donne cattoliche (1874). Iz kasnejše dejavnosti katoliškega tabora je potrebno omeniti tudi prizadevanja za katoliško univerzo v Salzburgu, ki

se je kazalo v goriški sekciji društva za ustanovitev take univerze (1892). Ta sekcija je imela tudi svoj ženski krožek.

Società Filarmonico-Drammatica Goriziana (1872) je delovala kot glasbeno društvo in organizator različnih prireditev, med njimi tudi Petrarcoevega slavja (1874), na kateri so sodelovali tudi goriški Slovenci in Nemci. Bila je ena redkih prireditev, ki je pri skupnem kulturnem nastopu združila vse etnične sestavine mesta. Gabinetto di lettura (1873) je bilo eno osrednjih goriških italijanskih kulturnih društev, preživelo je obe svetovni vojni in bilo obnovljeno leta 1948. Zagovarjalo je italijanstvo Gorice in sodelovalo z drugimi goriškimi italijanskimi liberalnimi organizacijami; društvo je imelo tudi svojo ljudsko knjižnico (Biblioteca popolare). Leta 1875 je bila ustanovljena Società promotrice per la cura climatica in Gorizia, ki naj bi skrbela za turistični pomen Gorice. Po datumu nastanka naslednje goriško društvo je bilo Società famigliare di musica e drammatica (1882). Društvo je bilo liberalno in je delovalo šest let. Njen naslednik naj bi bila Riunione famigliare goriziana (1897), društvo, ki je zagotavljalo, da posluje izključno v italijanskem jeziku. Sledila je ustanovitev šolskih društev kot Associazione di padri a vantaggio dei loro figli (1879), ki naj bi skrbelo za dodatni šolski pouk, Società per la difesa della lingua italiana (1885) naj bi skrbela za italijanske šole. Šolska organizacija "Pro Patria" je delovala v Gorici od oktobra 1886, sledila ji je Lega nazionale (1890). Slednja je imela podružnice po italijanskem (furlanskem podeželju) ter je s svojo aktivnostjo segala v kraje na italijansko-slovenski jezikovni meji (šola Lege nazionale v Devinu). Obe šolski društvi sta dopolnili dejavnost telovadnega Ginnastica goriziana in bralnega Gabinetto di lettura. Podobno kot tržaška sekcija je tudi goriška Lega nazionale prenehala delovati v dvajsetih letih in se je znova ustanovila po drugi svetovni vojni.

Prvo pravo italijansko politično društvo v Gorici je bilo Società Unione (1884), njegov namen je bil, da po vzoru istrskega političnega društva Società politica Istriana brani v prvi vrsti italijansko narodnost in skupne duhovne, ekonomske in politične interese. Pri tem je opozarjala na "slovensko nevarnost". Društvo, ki naj bi se za razliko od mestnih društev in organizacij posebej posvečalo kmečkemu podeželju, je vodilo zmernejše krilo goriških liberalcev italijanske narodnosti. Pri svojih namenih pa Unione ni naletela na razumevanje pri krščanskih socialcih, ki so prav na furlanskem podeželju imeli svojo politično zaledje. Leta 1903 je društvo prenehalo obstajati.

Med mladinskimi društvi je politično in v liberalnem duhu delovala Lega della gioventù friulana (1898), ki pa jo je oblast že po nekaj mesecih ukinita. Društvo Giovane Friuli je bilo krščanskosocialno. Še dve mladinski društvi sta se predstavljali kot furlanski, in sicer Fascio giovanile friulano in Società accademica friulana.

Novo politično stranko pomeni v Gorici ustanovitev goriške podružnice italijanske socialistične stranke v Avstriji (sedež je imela v Ulici Tre Re, Sedi riunite). S stranko se je vzpostavila tudi vsa njena struktura - strokovna društva, združenja in zadružni sistem, kot ga je imela socialdemokratska stranka v Trstu (Cooperative operaie, Circolo di studi sociali, Cassa distrettuale per ammalati, sindikalna organiziranost). Spočetka so vsi ti organizmi delovali pod vplivom tržaške orgnizacije in kot podružnice tržaških socialističnih ustanov. Na Goriškem so slovenski in italijanski socialisti delovali skupaj, potem pa ločeno, kot je to bilo tudi na vsedržavni ravni. Iz furlanske sekcije socialdemokratske stranke (izdajala je glasilo *Il Socialista Friulano*) je marca 1912 v Gradišču ob Soči nastala Federazione socialista friulana.

Ob večjih društvih je nastajala vrsta manjših, kot so bila glasbena (Corpo corale; 1892), Circolo mandolinisti (1892), športna in rekreativna (Società delle corse al trotto - 1885, Veloce club Goriziano, Club ciclistico Libertas, goriška sekcija tržaške Società alpina delle Giulie - 1883) ter kulturni klubi kot Circolo Apollo (1898), obrtniški klub Circolo Fantasia (1899), trgovski Club Tersicore (1899). V novem stoletju se je pomnožilo število manjših društev kot na primer Società cattolica per la diffusione della buona stampa (neke vrste podružnica osrednje Pius Verein), Unione esperantista friulana, Società orchestrale goriziana. Associazione dei militi veterani per la contea principesca di Gorizia e Gradisca je le italijanski naslov za deželno veteransko društvo Militär Veteranen Verein für Görz und Gradisca, ki je bilo del državne organizacije in je delovalo za vse deželno prebivalstvo, tako tudi za Slovence - Vojaško veteransko društvo za Goriško in Gradiščansko. Deželni in državni značaj so imela še nekatera društva (Associazione provinciale per il promovimento del concorso dei forestieri, Casino di Cura, podružnica centralne komisije za ohranjanje umetnostnih spomenikov itd.).

V Gorici je bilo več dobrodelnih in podpornih društev kot Società di mutuo soccorso fra artigiani (1864), Associazione di mutuo soccorso fra agenti di commercio, Associazione delle Signore goriziane a sollievo dei poveri (1868), Associazione per provvedimento di orfanelle (1873), Società di soccorso per gli scolari delle civiche scuole popolari e dei giardini civici infantili (1898), Comitato delle Signore pro Ricreatori femminili, Associazione di mutuo soccorso fra agenti e scritturali.

Več je bilo cerkvenih bratovščin in družb (Comitato per l'erezione della chiesa del Sacro Cuore, italijanska sekcija dunajske Rafaelove družbe, Pia Unione figlie di Maria, Consorzio Rudolphinum za duhovnike, potrebne pomoči), prav tako gospodarskih in poklicnih društev (Società goriziana trenovia, katoliška Consorzio tra impiegati di stato per la costruzione di quartieri minimi,

liberalna Consorzio per la costruzione di quartieri minimi a Gorizia, Il consorzio di consumo tra gli impiegati, Società fra proprietari di case e stabili, podružnica Federazione degli industriali dell' Austria, Lega dei datori di lavoro, Camera degli avvocati, Libera associazione dei medici), zavarovalna (Istituto provinciale di mutua assicurazione del bestiame bovino per la contea principesca di Gorizia e Gradisca, ki je delovalo za vso deželo), denarna (Cassa di risparmio e prestiti fra impiegati), večje število strokovnih (sindikálnih) združenj, ki so se politično delila predvsem na liberalno (na primer Consorzio industriale dei calzolai), katoliško (na primer Società degli agronomi della provincia di Gorizia e Gradisca) in socialistično smer (podružnica Società dei tipografi del Litorale).

Društveno življenje pa ni bilo tako razvito na podeželju, vendar se je v primerjavi s slovenskim delom začelo nekoliko kasneje, zlasti na kulturno-prosvetnem področju. Bilo je tudi usmerjeno k združenjem, ki so skrbela za izboljšanje materialnih pogojev življenja (zavarovalna društva za govejo živino, posojilnice). Pri društveni animaciji podeželja pa je poskrbelo politično in zadružno gibanje furlanskih krščanskih socialcev pod vodstvom Adama Zanettija, ki je deloval bolj politično, in Luigija Faiduttija, ki se je posvetil zadružništvu. Na tak razvoj so nedvomno vplivale socialna razmere, na furlanskem podeželju je bilo namreč veliko veleposestniške zemlje. Nastanek prve v Koprivnem (Capriva del Friuli) je pobudil ustanovitev cele vrste furlanskih hranilnic (casse rurali). Poleg tega so delovale kmetijske zadruge, ki so se leta 1896 združile v Federazione dei consorzi agricoli del Friuli (1896). Leta 1899 se je ustanovila Federazione della casse rurali e dei sodalizi cooperativi per la parte italiana della provincia di Gorizia, ki se je leta 1907 preimenovala v Federazione dei consorzi agricoli del Friuli. Ta zveza je leta 1913 združevala 34 hranilnic in posojilnic s 4085 člani, 33 gospodarskih zadrug z 2579 člani, 19 društev za zavarovanje goveje živine s 1877 člani in 11 kmečko-delavskih društev z 903 člani. V 97 društvih je delovalo 9444 članov.

Za vzorec društvene podobe v italijanskem (furlanskem) predelu dežele naj služita primer mesteca Cervignano (sedež sodnega okraja v političnem okraju Tržič-Monfalcone; 3000 prebivalcev) in vasi Chiopris-Viscone (sodni okraj Krmin-Cormons v političnem okraju Gradišče ob Soči; 1000 prebivalcev). Tik pred začetkom prve svetovne vojne (1914) so v Cervignanu delovala naslednja gospodarska društva: kmečka banka, okrajna mizarska zadruga, podružnica goriške kmetijske družbe in konzorcij za vzrejo prašičev. S kulturo in prosveto so se ukvarjali Società Filarmmonica, Società "Pietro Zorutti" in podružnica Lege nazionale, s športom pa kolesarski Veloce club friulano in društvo "Lawn Tennys". V Cervignanu je bilo prostovoljno gasilsko društvo. V manjšem kraju, kot je Chiopris-Viscone, je bila Cassa

rurale, konzorcij za vodo, društvo za zavarovanje goveje živine, zavarovalnica za govejo živino in furlanski športni klub "Veloce". Tako podoba z določenimi posebnostmi so izkazovali tudi drugi furlanski kraji, vendar se v večjih krajih kažejo značilnosti kot na primer v Krminu (6500 prebivalcev), kjer delujejo katoliške (Consortio cattolico fra agricoltori, Biblioteca sociale cattolica), socialistične (Circolo giovanile socialista), liberalne (podružnica Lege nazionale) in avstrofilske (Società cormonese "Austria") organizacije; v kraju sta bili tudi podružnici osrednjega italijanskega in avstrijskega turističnega kluba. V Gradežu pa tudi ribiška in turistična društva in v Tržiču (Monfalcone) pomorske družbe.

Nemci

V nemški kazino "Concordia" so se že od začetka (december 1861) vključili najuglednejši člani goriških Nemcev. Prvi predsednik je bil industrijalec Karl Ritter-Zahony, člani pa so bili predvsem uradniki in profesorji nemške narodnosti. Delovala je na nemških pozicijah. Iz tega društva je izšel Görzer Gesangverein, ki je konec junija 1867 razvil svojo zastavo, na prireditvi so sodelovali pevci iz Ljubljane in Trsta (Schillerverein), uradno odobritev je društvo dobilo leta 1870. Deutscher Sängerbunde (1872) ni imelo dolgega življenja. Verein für methodisches Turnen "Valetudo" (1873) je delovalo v treh jezikih, toda bilo je "organizirano za bolj učinkovito germanofilsko propagando" (Cossar, 1956, 116). Goriški Nemci so imeli tudi svoje kolesarsko društvo.

Nemška društvena dejavnost seveda ni bila tolikšna kot pri Slovencih in Italijanih. To kažejo tudi težave z nemškim goriškim časopisem, saj so že leta 1867 imeli svoj časnik *Görzer Wochenblatt* (1867), ki mu je sledil *Görzer Zeitung* (1868-1869, 1872-1873). Nemci so se seveda ustanavljali družabna društva, kot je bilo *Geselligkeit-Verein Schlaraffia "Goritia"* (1892), pa tudi *Goerzer Cyclists-Club* (1885). V Gorici se je tudi ustanovila podružnica šolske družbe *Schulverein*, in sicer *Deutscher Schulverein Ortsgruppe Görz* in tudi njegova ženska podružnica (*Ortsgruppe 1001 für Frauen und Mädchen des deutschen Schulvereins*).

Istra

Med letoma 1860 in 1918 je društveno življenje zaobjelo tudi Istro in vse njene tri narodnostne sestavine. Pri Italijanih je zlasti v mestih predstavljalo nadaljevanje tistega gibanja in stremljenja, ki so se pojavljala že v predparlamentarnem razdobju. Pri Hrvatih in Slovencih pa se je začelo brez tradicije, a vendar ob pomoči zgledov, ki so jih nudile sosednje slovenske dežele. K društvenemu življenju so prispevali tudi Nemci, ki so živeli v Istri, predvsem v Pulju, kjer je bilo glavno pristanišče avstro-ogrsko mornarice. Istrski Nem-

ci so samostojno nastopali tudi na deželnozborskih volitvah, vendar brez uspeha. Razmere v Istri se z razmerami v ostalih dveh primorskih deželah ne dajo primerjati.

Hrvati

Društveno življenje istrskih Hrvatov zaznamujejo v šestdesetih letih, podobno kot pri Slovencih v Avstrijskem primorju, čitalnice. Vendar imajo čitalnice v Istri specifičen razvoj, predvsem zaradi socialnih razmer, ki so vladale pri istrskih Hrvatih in tudi Slovencih, ter seveda zaradi italijanskega sosedstva. Italijani so seveda budno spremljali spremembe pri istrskih Slovanih, ker so bile tudi čitalnice "zelo pomembna mesta narodnega prebujanja in boja zoper tujo oblast in kulturno dominacijo" (Blažeković, 1990, 186). Pri svojem društvenem delu pa so se istrski Hrvati zelo pogosto povezovali z istrskimi Slovenci pa tudi s Slovenci v Trstu in okolici. Take povezave so pogojevale administrativne meje (za istrske Hrvate je bila matična domovina v transljajtanskem delu monarhije) in tradicionalne vezi (gospodarstvo, promet). Zlasti gospodarska društva so se spočetka povezovala v zveze, ki so delovale v Ljubljani.

Prva hrvatska istrska čitalnica je bila ustanovljena v Kastvu (1866), zagotovo tudi pod vplivom bližnje Kranjske. Kastav je bil eno izmed prvih žarišč hrvatskega narodnega prebujanja v Istri. Tu so leta 1871 pripravili tudi veliko množično zborovanje - tabor, njegovo politično vsebino (združitev Istre s Trstom in Gorico v eno upravno enoto) je oblast okrnila. Zgledu Kastavcev, pravzaprav tržaških okoličanov, so sledili tudi v slovenskih predelih Istre (Jelšane, Boljunec). Naslednja hrvatska čitalnica je nastala leta 1867 v Velem Lošinjju in nato leta 1869 Slavjanska čitalnica v Pulju. Potem je ustanavljanje teh društev zajelo Istro in Kvarnerske otoke, kjer je leta 1871 nastala Hrvatska čitalnica v Vrbniku na Krku. V Voloskem se je društvo "Concordia" preoblikovalo v hrvatsko čitalnico "Bratimstvo" (1872), čitalnice so nato nastale še v Baški (1874), Punatu (1875), Omišlju (1876), Krku (1877), Lindarju (1883), Iki (1885), Brseču (1887), Gračišču (1887), Malem Lošinjju (1887), Opatiji, kjer je čitalnica nosila ime "Zora" (1888), in Sv. Petru u Šumi (1889). V devetdesetih letih je kot prva nastala hrvatska čitalnica v Buzetu (1890), sledile so v letu 1891 hrvatska čitalnica "Danica" v Lovranu, nato čitalnice v Medulinu, Mihotičih, Pazinu (Čitalniško društvo "Austrija") in Valturi, sledila je ustanovitev čitalnic v Marčani (1893), Dubašnici (1894), Malinski (1894), Dobrinju (1896), Nerezinah (1896), Čunskem (1897), Ližnjanu (1897), Pomerju (1897), na Unijah (1897), v Lovreču (1898), Rovinskem Selu (1898), Moščenicah (1900) in v Tinjanu (1900). V novem stoletju so nastale čitalnice v Sv. Mateju (Kastav), Jurandvoru, še ena čitalnica v Vrbniku, Srdočih (Kastav), Cresu (1905), Premanturi, Vinkuranu, Jušičih, Lanišču,

Draguču, Svetvinčentu, Moščeniški Dragi, Zamasku, Puntakriži, Cerovlju, Kašteliru, Banjolah, Pičnu, Krnici in v Labinu.

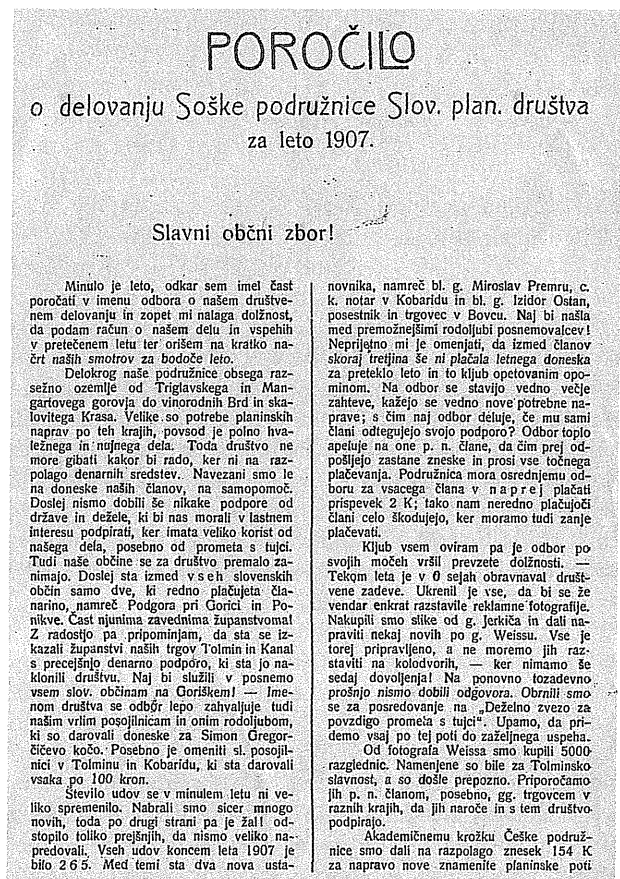
Ob čitalnicah pa so nastajala še druga kulturno-prosvetna društva kot tamburaški orkestri (med prvimi v Pulju in v Pazinu - 1892), pevska društva (na primer društvo "Lovor" v Opatiji - 1896), pevska in tamburaška društva (Istarska vila v Kastvu - 1901), podporna društva (na primer v Puntu na otoku Krku društvo "Rodoljub" za pomoč dijakom, v Vrbniku delavsko društvo za samopomoč - 1905, dve društvi za samopomoč v Omišlju, "Domoljub" v Rukavcu - 1909, združenje sv. Mihovila v Rubeših - 1901), pogrebna društva (Klenovščak, Lanišče, Račja Vas) in druga društva (na primer veteransko društvo v Pazinu - 1884, turistično društvo v Opatiji - 1908). Posebnost je bila ustanovitev Kastavskega delavskega društva (1887) in Radničkog društva (1906) v Vrbniku; obe društvi sta bili podporni.

Prvi istarski Sokol je bilo telovadno društvo, ki se je ustanovilo leta 1897 v Pulju, leta 1899 se je tu ustanovilo še eno sokolsko društvo, in sicer telovadno in pevsko Sokol Tyrš. Sokolska društva so nastala še v Voloskem-Opatiji (1901), Pazinu, nato v Kantridi, Zametu in Mihotičih-Frančičih. Vsa sokolska društva v Istri so tvorila sokolsko župo "Vitezič". V nekaterih krajih so društva Sokol označevali s pridevnikom hrvatski ali katoliški. V Istri ni bilo podobne organizacije, kot je bil katoliški "Orel" pri Slovencih.

Čitalniško gibanje je le del v programu političnega boja istrskih Hrvatov. Njihovo glasilo *Naša Sloga*, ki je izhajala v Trstu, je leta 1873 priporočila ustanavljanje posojilnic, dijaškega podpornega društva in političnega društva. Temu priporočilu so se odzvali v Kastvu, kjer je bilo leta 1874 ustanovljeno društvo Bratovščina hrvatskih ljudi u Istri, podporno društvo za istrske dijake in študente; vodili so ga najbolj ugledni istrski Hrvatje tistega časa (J. Dobriča, D. Vitezič, M. Laginja, Vj. Spinčić). Bratovščina je prenehala delovati po koncu prve svetovne vojne.

Prvo politično organizacijo je predstavljalo tržaško politično društvo "Edinost", ki je svojo dejavnost razširilo tudi na Istro s pomočjo lista *Naša Sloga*. List je začel izhajati leta 1870 v Trstu, nato pa se je preselil v Pulj. Hrvatski istrski politiki so delovali v vodstvu "Edinosti" in Matko Mandić je bil leta 1891 izvoljen za njenega predsednika. Leta 1884 je bil ustanovljen Hrvatsko-slovenski klub pokrajinskog istarskog sabora. "Prezeti z duhom bratstva hrvatskega in slovenskega naroda v Istri, so istrski zastopniki izpolnili važno in pozitivno vlogo." (Bratulić, 1969, 301) Prvo pravo politično društvo pa je bilo ustanovljeno v Pazinu kot Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri (1902). Nastalo je zato, ker so bili Istrani nezadovoljni z delom "Edinosti" in so jo krivili za neuspeh na deželnozborskih volitvah (1901). Društvo je bilo politično enotno, a so v njem skušale prevladati krščansko socialne struje. Delovalo je še po

prvi svetovni vojni. V desetletju pred prvo svetovno vojno se je dotlej bolj ali manj enoten politični tabor istrskih Hrvatov pričel ločevati na narodnoliberalno in na narodno krščanskosocialno strujo. Tako ločevanje pa ni vodilo v popoln politični razcep. Bolj v krajevnem obsegu, vendar kot opozicija pazinskemu političnemu društvu, je delovala Narodna zajednica (1912) v Voloskem-Opatiji, ustanovljena je bila za politični, kulturni in gospodarski napredek krajev Med Učko in Kastavščino. Imela je več podružnic v okolju svojega delovanja. Podobna organizacija je delovala tudi za Slovence kopskega okraja. Pač pa so se v samostojno politično grupacijo preoblikovali socialisti, ki so leta 1907 v Pulju ustanovili politično organizacijo Jugoslovenske socialdemokratske stranke za Pulj in okolico, poleg tega so v začetku oktobra 1907 ustanovili še Delavsko izobraževalno podporno in pravovarstveno društvo. V obeh organih so sodelovali skupaj hrvatski in slovenski socialisti, ki so si prizadevali, da bi delo stranke razširili na celotno območje Istre. Narodna delavska

Sl. 9: Del poročila o delovanju Soške podružnice SPD (1908).

Fig. 9: A part of a report on activities of the Soča Branch of SPD (1908).

organizacija v Trstu je imela svojo podružnico v Pulju ter v Voloskem-Opatiji.

Značilnost istrskih razmer je tudi, da se je hrvatsko društveno življenje porazdelilo na več istrskih središč, predvsem na Pulj in Pazin. Spočetka je osrednje mesto pripadalo Pazinu, kjer je ustanovitev hrvatske državne gimnazije pomenila velik preobrat, ne le za izobraževanje v hrvatskem jeziku, ampak tudi za razvoj političnih razmer. V Pazinu je bilo središče Tiskovnega društva (1910), ki je leta 1911 odprlo svojo tiskarno in tiskalo krščanskosocialno glasilo *Pučki prijatelj*. Ustanovljeno je bilo društvo Narodna obrana za podpiranje hrvatskih študentov, še pred tem je delovalo Đačko pripomočno društvo (1898). Pazinsko Pučko sijelo (1909) je bilo katoliško čitalniško društvo. V Pazinu je bil sedež edinega političnega društva Hrvatov in Slovencev v Istri (1902), Gospodarskega društva (1900) in Sokolskega društva (1903). Narodni dom je bil zgrajen leta 1905, naslednje leto pa ustanovljeno hrvatsko planinsko društvo. Leta 1908 sta se v Pazinu ustanovili akademski ferijalni društvi Istra in Dobrila, leta 1909 knjižnica, nato glasbeno društvo (1910) in naslednje leto Odbor za prosvjeto (1911), organizator predavanj. Poleg tega je bil v Pazinu sedež učiteljskih društev Narodna prosvjeta in Hrvatska škola ter društva učiteljic "Bogoljub" in tudi drugih hrvatskih ustanov, kot so bile posojilnica (1895), čebelarsko društvo (1909), okrajna gospodarska zadruga. Kasneje, od preloma med 19. in 20. stoletjem, je vloga središča pričel dobivati Pulj. Leta 1898 je založnik in tiskar iz Gorice Andrej Gabršček kupil Martiroličevo tiskarno, ki je po nekaj mesecih prešla v last Josipa Krmpotiča. Tu se je od srede leta 1899 tiskalo glasilo *Naša Sloga*, poleg drugega hrvatskega časopisja v letih 1904-1909 še dnevnik *Omnibus* v treh jezikih (hrvaščina, italijanščina, nemščina), kasneje tudi dnevnik *Hrvatski list* (1915-1918). V Pulju je bilo tudi društvo Sokol, sedež deželne organizacije Jugoslovanske socialdemokratske stranke in liberalne Narodne delavske organizacije. Tu so delovala gospodarska društva kot Istarska posojilnica (1891), Istarska vinarska zadruga (1893), Kreditno in ekskomptno društvo (1910) in Gospodarska sveza za Istru (1903).

Za podobo razmer pa je treba omeniti še delovanje duhovniških združenj, kot je bilo že omenjeni Zbor svečnikov sv. Pavla (Zbor svečenika sv. Pavla; 1899) za duhovnike tržaško-koprške škofije. Duhovniki so se sestajali na duhovniških skupnostih - Svečeniških zajednicah, posebno jih je podpiral krški škof dr. Anton Mahnič. Poreško-puljski škof G. B. Flapp je svojim duhovnikom prepovedal, da bi se udeležili skupnega sestanka istrskih duhovniških skupnosti v Pazinu (1912). V Istri je delovalo več deklških društev Marijine družbe, hrvatski semeniščniki pa so se zbirali v Zboru duhovne mladeži hrvatske u Gorici (pred l. 1898). V Krku je bila leta 1902 osnovana Staroslovenska akademija za proučevanje glagolice.

Pod vplivom istoimenske slovenske, a neodvisno od nje in zato, da bi se zoperstavila delovanju italijanske (Pro Patria, kasneje Lega nazionale), je nastala šolska organizacija Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru (1893). Bila je ustanovljena v Pulju, a je imela kasneje svoj sedež v Voloskem-Opatiji. Po celotnem ozemlju Istre je imela svoje podružnice (l. 1902 jih je bilo 54). Leta 1914 je vzdrževala 43 šol s 77 učitelji, 4 obrtne tečaje in 11 otroških zabavišč. V društva so se zbirali tudi učitelji, tako je poleg učiteljskega društva za koprski okraj (1882) delovalo še učiteljsko društvo za okraj Volosko (1891) in Krčko učiteljsko društvo na Krku (1891). Slovenski in hrvatski učitelji so ustanovili skupno društvo Narodna prosvjeta (1897), od leta 1906 je izdajalo istoimenski časopis. Leta 1911 se je od društva odcepila skupina katoliških učiteljev in ustanovila društvo Hrvatska škola (glasilo časopis *Hrvatska škola*).

Razvita je bila tudi dejavnost dijaških študentskih društev. Leta 1897 so istrski vseučiliščniki hrvatske in slovenske narodnosti osnovali Ferijalno društvo, ki pa je delovalo le kratek čas. Prav tako je kratek čas delovalo Akademsko ferijalno društvo "Naprijed". Omenjeno je bilo Đačko pomočno društvo s sedežem v Pazinu, podobno društvo je bilo ustanovljeno v Voloskem-Opatiji (1910). Avgusta 1908 sta se v Pulju ustanovili akademski ferijalni društvi liberalna Istra in katoliško Dobrila, potem ko nazorsko razcepljeni niso našli možnosti za ustanovitev skupnega društva. Katoliški tabor je veliko pozornost namenjal ustanavljanju mladinskih društev (na primer Hrvatska Zvijezda v Materadi ali Naša Gruda v Lovrečici). V Pazinu je delovala Dijaška Marijina družba (1913).

Vzporedno s kulturnimi in političnimi prizadevanji pa se je širila tudi gospodarska dejavnost, zlasti hranilništvo in posojilništvo. Prva taka ustanova je bila v Kopru, v slovenskem delu Istre (1884). Leta 1884 je bil ustanovljen kot vladni organ gospodarski svet za Istro (Consiglio agrario provinciale) s sedežem v Poreču. Med letoma 1885 in 1888 so bila ustanovljena okrajna gospodarska društva v Buzetu, Kastvu, Krku in Voloskem-Opatiji. Po istrskih krajih je med letoma 1891 in 1914 nastalo 51 posojilnic, med letoma 1901 in 1911 pa 20 gospodarsko-trgovskih društev in 16 konsumnih društev, ki jim je načelovala Gospodarska sveza za Istro (1903) s sedežem v Pulju. Pred tem so bila društva včlanjena predvsem v ljubljanski katoliški Gospodarski oziroma Zadružni zvezi. Po podeželju je bilo več sadjarskih, čebelarskih, obrtnih, trgovskih in konsumnih društev. V Istri so se odpirali "narodni domovi", kot središča družbenega življenja posameznih krajev (Kastav, Mihotiči, Pazin, Pulj, Roč, Vrbnik). Poleg pomorskih družb, ki niso bile ustanovljene po narodnostnem principu (La società di navigazione Istria iz Pulja, Unione Istriana - Lovran, Krčko parobrodarsko društvo - Krk), so delovale še ribiške zadruge, za ribištvo je skrbela avstrijska družba za ribištvo in vzgojo rib (1888).

Italijani

Pri Italijanih v Istri je tradicija bralnih društev (Società ali Casino di lettura, Casino di Società, Società del Casino) izhajala še iz časov pred letom 1848. V ustavni dobi so se ta društva obnovila ali pa so nastala povsem nanovo. Med prvimi, če ne prvi, je bil Casino di Società v Poreču (1862), nato sledijo bralni kazini v Cresu (1870), Voloskem (1875), Vodnjanu (1878), Gabinetto di Lettura v Pulju (1881), Rovinju (1888), Novigradu (1888), Bujah (1889), Buzetu (1889), Lovranu (1890), Malinski (1891), Pazinu (1882), Novigradu (1893), Medulinu (1887), Opatiji (1897), Čunskem (1899) in v Velem Lošinju. Seveda predstavljajo le del društev, ki so tedaj nastajala. Tudi pri istrskih Italijanih se je društveno življenje zlasti ob koncu stoletja tudi že politično diferenciralo (v Pulju je bil leta 1900 osnovan Circolo cattolico di lettura), poleg tega pa je dobivalo večjo socialno širino, saj se je v Bujah leta 1905 Gabinetto di lettura preimenoval v Circolo agricolo-operaio con biblioteca popolare circolante, v Balah je leta 1906 nastal Gabinetto agricolo-operaio di lettura, v Kanfanaru pa Gabinetto di lettura popolare agricolo-operaio (1909). V mnogih istrskih krajih so delovala istočano hrvatska in italijanska bralna in kulturna društva, tako je v Pazinu leta 1885 nastala italijanska Società di lettura, hrvatska čitalnica pa leta 1891. V Medulinu je nastala hrvatska čitalnica leta 1891, italijanski Gabinetto di lettura istriano pa leta 1897. Podobno je bilo tudi v drugih krajih. V Voloskem pa sta bila poleg italijanskega Casina di lettura (1881) ustanovljena še nemški Leseverein in hrvatska čitalnica. Novost na prelomu stoletja so tudi socialistična društva, kot je bil Circolo di Studi Sociali (1905) v Labinu, ustanovitelji Circolo di Cultura v Plominu pa so bili "tutti Fianonesi di sentimenti italianissimi" (Šetić, 1990, 101). V Malem Lošinju je delovalo društvo Unione, širilo je italijansko misel po otoku Lošinju in bilo povezano z lošinjsko prostozidarsko ložo I figli d'Italia.

Prvotno bralna društva, ki so se ukvarjala tudi z glasbo in dramskim delom, so pobudila nastanek posebnih kulturnih društev. V Istri je bilo med Italijani zlasti zelo veliko glasbenih društev, pevskih zborov, tamburaških krožkov in pihalnih godb. Glasbena društva (Società Filarmmonica) so bila v Rovinju (1877), Pulju (1881), Poreču (1882), Kopru (1887), Momjanu (1892), Pazinu (1893), pevski zbor "Besenghi" v Izoli (1896), Corpo Corale cittadino v Kopru (1899), Žminju (1899), Malem Lošinju (1899), Novigradu (1899), Coro mandolinistico "Armonia" v Pulju (1900), Società filarmonica popolare v Rovinju (1900), Brtonigli (1900), Bujah (1900), Vodnjanu (1902), Vižinadi (1904), Club filarmonico "Tartini" v Piranu (1908).

Leta 1884 je nastalo domoznansko društvo Società Istriana di Archeologia e Storia patria, ki je od leta 1885 izdajala znanstveni časopis *Atti e memorie*. Tako kot

Sl. 10: Letno poročilo o delovanju šol Družbe sv. Cirila in Metoda v Trstu za šolski leti 1914-1915 in 1915-1916 (1916).

Fig. 10: Annual report on activities of schools Družbe sv. Cirila in Metoda in Trieste for the school years 1914-1915 and 1915-1916 (1916).

tržaški *Archeografo Triestino* izhaja še sedaj. Na šolskem področju sta podobno kot na Goriško-Gradiščanskem in v Trstu delovali z istimi nameni in podobnim uspehom pri delu italijanski šolski družbi "Pro Patria" in Lega nazionale. "Pro Patria" je imela svojo prvo podružnico v Poreču (26. 9. 1886), novembra 1886 pa je bila podružnica ustanovljena tudi v Kopru. Zlasti veliko mrežo svojih podružnic je imela Lega nazionale, prav tako pa tudi osnovnih šol, vrtcev in otroških zabavišč. Delovalo je še nekaj drugih italijanskih šolskih (Amici di Istruzione v Poreču 1873 z glasilom *Il Maestro del popolo*) in učiteljskih društev (Società magistrale v Poreču - 1900, v Rovinju - 1911). Več je bilo tudi dijaških podpornih (Società sussidiatrice

per gli studenti poveri del Ginnasio provinciale v Pazinu 1899), študentskih (Società degli studenti istriani v Pulju - 1910) in mladinskih društev (Fascio giovanile Istriano v Piranu - 1911).

Leta 1848 je italijansko politično gibanje v Istri prvič nastopilo bolj organizirano. V dobi Bachovega absolutizma je bilo sicer opazno (časopis *Il Popolano dell'Istria* - 1851, *Almanacco istriano* - 1851-1852, revija *Porta orientale* - 1857-1859), okrepilo pa se je v ustavnem razdobju, zlasti v povezavi z dejavnostjo istrskega deželnega zbora. Istrska politična emigracija (Carlo Combi, Tomaso Luciani) je s svojim delovanjem v Italiji sodelovala pri ustanavljanju cele vrste odborov (Comitato istriano, Comitato nazionale segreto di Trieste e dell'Istria, Comitato Triestino-istriano, Associazione per le Alpi Giulie), ki so zagovarjali pripojitev Istre in celotnega ozemlja, od leta 1863 imenovanega Julijska krajina, Italiji. Prva prav politična organizacija istrskih Italijanov pa je nastala v začetku osemdesetih let, najprej z listom *L'Istria* (1882), nato pa z društvom Società

politica istriana (1884), ki si je zadala kot svoj glavni cilj obrambo italijanske civilizacije v Istri. Društvo je združevalo različne smeri istrskega političnega gibanja. Razkol liberalnonacionalne stranke v Trstu na prelomu stoletja je pobudil razcep istrske politične stranke, iz katere je nastal Partito democratico istriano z glasilom *Era nuova* (1901-1902). V istrski deželi je delovalo več krajevnih italijanskih demokratičnih društev, kot so bila Società democratica v Velem Lošinju (1908), Circolo liberale democratico v Umagu (1908). Kasneje, leta 1911, je liberalna stranka ustanovila v Pazinu Unione democratica istriana. Poleg tega je delovalo politično društvo liberalnonacionalne usmeritve Unione nazionale. Svoj krožek Circolo nazionale je imela tudi v Izoli (1914).

Ob koncu stoletja so se pričeli resneje organizirati istrski katoličani pod vplivom krščanskega socializma. V letih 1892-1893 je izhajal v Rovinju štirinajstdnevnik *La Verità*, "prvi istrski katoliški list," kot glasilo tamkajšnje Società di Lettere cattoliche. Kasneje je imela svoje podružnice v Istri tržaška Lega Cristiano-sociale, tako je leta 1899 nastala v Izoli Società Agricola Operaia Cattolica. Na istrskem polotoku je bilo veliko katoliških društev, ki so delovala z različnimi naslovi tudi že pred letom 1897: Circolo degli Agricoltori v Rovinju (1895), Circolo cattolico di lettura (1902), Famiglia cattolica cooperativa v Izoli (1903), neuspeli poskus zveze katoliških društev Comitato diocesano parentino-polese per l'azione cattolica (1906), Circolo agricolo cattolico v Petroviji (1907), Unione cattolica popolare v Vižinadi (1907). Za razvoj katoliških društev različnih vsebinskih poudarkov se je od začetka stoletja v Pulju (tu je urejal "demokratično-socialni list" *L'Avvenire*, pred tem je izhajal v Trstu) prizadeval, ne posebno uspešno, Adamo Zanetti, eden od voditeljev krščanskosocialnega gibanja v Furlaniji. Katoliško politično in socialno delo v Istri je bilo tudi v novem stoletju povezano s Trstom: leta 1905 je bila kot zveza katoliških društev v Trstu in Istri ustanovljena Federazione triestina-istriana, ki pa je dejansko delovala predvsem v Istri. Ob volitvah leta 1907 je botrovala nastanku Associazione popolare italiana, ki je imela podružnice v Istri (Unione popolare v Izoli - 1907, Unione popolare v Novem gradu - 1908). Leta 1914 je nastala Associazione giovanile cattolica triestina-istriana, ki je združevala istrske katoliške organizacije (podružnica v Koprju iz l. 1914). Utrjevanje katoliških vrst je sledilo poskusom infiltracije pripadnikov liberalnonacionalnih usmeritev, zlasti na območju poreško-puljske škofije.

Delavska društva so v Istri nastajala v šestdesetih letih predvsem kot podporna. Pod vplivom tržaške Società operaia Triestina (1869) in s podobno liberalnonacionalno usmeritvijo je nastala v Koprju Associazione di mutuo soccorso fra artieri, operai e giornalieri, imenovana tudi Società operaia Giustinopolitana (1869; l. 1875 je dobila žensko sekcijo). Skoraj istočano je sledila ustanovitev puljske Società Operaia Polese con mutuo

Sl. 11: Vabilo Tržaške podružnice SPD na izlet na Artviže (17. 6. 1908).

Fig. 11: An invitation by Trieste Branch of SPD on a trip to Artviže (17. 6. 1908).

soccorso-cooperatrice (1869). Društvo je od leta 1871 izdajalo svoje glasilo *Il Pensiero*. Sledila je ustanovitev delavskega društva v Poreču (1873), v Izoli (1885) in v drugih istrskih krajih. Deset let zatem je oblast zatrla poskus ustanovitve Circola socialista rivoluzionario per Trieste e l'Istria (1883). Socialistično gibanje se je v Istri razširilo ob koncu stoletja, in sicer na pobudo jugoslovanske in italijanske socialdemokratske stranke. V prvem socialdemokratskem društvu v Pulju (1898) so delovali italijanski in slovanski delavci. V večjih istrskih krajih so se pojavljale podružnice tržaške Federazione dei lavoratori e lavoratrici (Pazin - 1900, Vodnjan - 1902), prav tako podružnice tržaškega socialističnega Circola di studi sociali (Pulj - 1902, Labin - 1905, Mali Lošnj - 1905, Umag - 1907) in mladinski socialistični krožki (Circolo giovanile socialista v Izoli - 1907, v Pulju - 1910). Delovalo je več krožkov Circolo operaio socialista. V domeno socialistične stranke so sodile tudi sindikalne organizacije, ki jih je bilo največ v Pulju, osrednjem delavskem središču Istre.

V Istri so nastajala tudi podporna društva, tako v Vodnjanu (1878), Labinu (1879), v Pulju (Fratellanza polesa; 1881), v Višnjanu (1882), v Bujah (1882), Umagu (1882), Novigradu (1886), Piranu (1887), Nerezinah (1903) in drugod. Bolniško blagajno Cassa ammalati so imeli v Pulju (1889), prav tam je le deset let nato nastala Cassa distrettuale per ammalati (1899), Cassa di protezione degli addetti ai negozi al dettaglio v Pulju (1900), leta 1902 je okrajna bolniška blagajna delovala v Kopru. Bila je članica Associazione delle Casse distrettuali esistenti nel circondario dell'Istituto di assicurazioni contro gli infortuni sul lavoro v Trstu. Med dobrodelnna društva je sodila Società di Beneficenza delle Signore v Pulju (1891) pa tudi Associazione Italiana di Beneficenza prav tako v Pulju (1900). Delovala so tudi gospodarska društva kot posojilnice (Monte di pietà v Piranu - 1879 in v Pulju - 1892), denarni zavodi katoliškega tabora (Cassa rurale v Rovinju - 1899, Cassa agricola cattolica di prestiti e risparmi v Rovinju - 1907), gospodarska društva (Solinarska zadruga v Kopru - 1871, Consorzio agrario v Bujah - 1887, Consorzio fra i pescatori della Polesana v Pulju - 1907, Cantina sociale v Rovinju - 1908), okrajne gospodarske zadruge (Vodnjan, Labin, Motovun, Poreč, Piran), konzumna društva (Società cooperativa di consumo v Pulju - 1900), akcijske družbe ("Bagno polesa" v Pulju - 1895).

Ostala italijanska društva v Istri so bila duhovniška (Comitato S. Giusto e Nazario) in verske bratovščine (Marijina družba v Rovinju 1901), veteranska (Pulj - 1879, Rovinj - 1882), olepševalna (Società di abbellimento v Kopru - 1882), lovska (Società di cacciatori), družinska, rekreativna (Società Alpina dell'Istria v Pazinu - 1875), veteranska, ki so delovala večjezično (1879 - v Pulju prvo istrsko veteransko društvo, imenovano po nadvojvodu Rudolfu, 1884 - v Rovinju, 1900 - v Opatiji, 1910 - Cres) in ostala (na primer društvo

esperantistov v Kopru - 1912).

Razvita je bila tudi športna dejavnost. Tako so med drugim nastala veslaška društva "Adria" v Poreču, izredno aktivna in v mestu zelo uveljavljena Società Nautica "Pietas Julia" v Pulju (1886), veslaški klub "Libertas" v Kopru (1888), kolesarski "Veloce" club Polese v Pulju (1899), socialistični Club ciclistico Carlo Marx (1906 se je razpustil), Società Escursionisti Istriani "Monte Maggiore" v Pazinu (1909), Società Ginnastica v Pulju (1909), športni klub "Forti e uniti" (1910) in tekaški klub "Edera" v Pulju (1910).

Istrska italijanska društva je državna oblast zlasti zaradi njihove liberalnonacionalne usmeritve, ki je zelo pogosto prihajala tudi v nasprotja z zakoni, še posebej nadzorovala. Tako so nekatera imela težave že pri registraciji pravil in društvenih simbolov. Tako je bila zavrnjena potrditev pravil Cluba "Venezia Giulia" iz Kopra (1888) zaradi imena, ki je bilo prepovedano. Tržaško namestništvo je naslednje leto že v drugo zavrnilo potrditev statuta pevskega društva "Giovanni Carrara" iz Pulja. Zaradi politične dejavnosti sta bili na primer ukinjeni društvi Società Giovane Pola (1908) in Vita nuova v Piranu (1911); policija je preiskovala prostore športnega društva "Edera" v Pulju (1911), leta 1912 je bilo društvo razpuščeno.

Slovenci

Društveno življenje istrskih Slovencev - živeli so predvsem v okrajih Koper in Volosko - se je razvijalo pod vplivom razmer pri tržaških Slovincih (sodna okraja Koper in Piran) in pod vplivom dogajanj na Kranjskem (sodni okraj Podgrad). Prva slovenska čitalnica v Istri je nastala v Jelšanah (1867), sledila je ustanovitev čitalnic v Dekanih (1869), Boljuncu (1870), Materiji (1871), Podgradu (1873) in v Kopru (1878). Koprška čitalnica je bila aktivna (sprva je delovala dvojezično - hrvaško in slovensko) prav zavoljo tega, ker je imela med člani profesorje koprškega učiteljsišča. Zlasti odmevna je bila ustanovitev Narodne čitalnice v Brezovici (1883), zrasla je v množično prireditve, imenovali so jo kar tabor. Čitalnice in društva so nastala v Črnem Kalu (1883), Kubedu (1884), Šmarjah (1884), Marezigah (1885), Kozini (1892), Gabrovici (1904) in uradniška čitalnica v Podgradu (1905). V Pulju pa je poleg Slovenskega društva (1904-1906) delovala še slovenska Narodna čitalnica (1908).

Ob čitalnicah je mogoče slediti razvoju tudi ostalih kulturno-prosvetnih društev, ki so delovala v vaseh slovenske Istre. Bila so v veliki meri pevska društva in godbe, podoba pa so dopolnjevala tudi telovadna društva. Bralno in pevsko društvo so imeli v Dolini (1879; 1894 so ga ponovno ustanovili in ga poimenovali po pesniku Vodniku), v Ospu z imenom "Domovina" (1897), v Mačkovljah z imenom "Primorsko" (1898), v Dekanih z imenom "Zrinjski" (1899), v Borštu z imenom

"Slovenec" (1899), v Plavjah z imenom "Straža" (1901), v Sv. Antonu pri Kopru z imenom "Svoboda" (1900), v Truškah z imenom "Straža", v Kubežu z imenom "Skala" in v Ricmanjih z imenom "Slavec". V Marezigah je delovalo gospodarsko in pevsko-bralno društvo "Neodvisnost", "Ilirija" v Pobegih (1900), "Prešeren" v Boljuncu (1902), "Slovenija" v Spodnjih Škofijah (1902), "Slavnik" v Klancu (1902), "Zora" v Prešnici (1903), "Naš dom" v Badihi pri Plavjah (1903), "Sloga" v Podpeči (1906), "Gorska vila" v Podgradu, "Slovenija" v Trebešah (1907), "Lilija" na Beki (1910), "Domobran" v Manžanu pri Kopru (1914), "Ilirija" v Gonjačih (1914), "Zvezda" v Hrpeljah. Društva pa so se razlikovala tudi nazorsko in so svojo opredelitev pokazale v naslovih. Tako imamo v Dekanih Katoliško izobraževalno društvo (1903), Delavsko izobraževalno in podporno društvo v Boljuncu (1905) in Sočergi (1907). Taka društva so bila še v Loki pri Kopru, v Dolini, v Mačkovljah in še drugod. Bilo je še več godbenih društev, Dramatični krožek "Istra" v Kopru, Lovsko in strelsko društvo za Istro, podružnica šolske katoliške družbe "Slovenska straža" v Dolini (1911), protialkoholno društvo v Mačkovljah, gasilsko društvo v Dekanih (1912) in v Materiji olupševalno in izobraževalno društvo "Zvezda" v Ocizli. Kopalniško društvo (kopališče po Kneippovem načinu) so imeli v Dolini (1907).

Politična dejavnost Slovencev v Istri je bila do okoli leta 1910 povezana s hrvatskim istrskim političnim gibanjem. Prvo slovensko politično društvo v Istri je bila Kmetska zveza (1912), nastala je na pobudo duhovščine in je delovalo predvsem za koprski okraj. V Istri se je uveljavljalo tudi slovensko krščansko socialno gibanje in med tržaškimi društvi omenjena krščansko socialna zveza (1908) ter Slovenska ljudska stranka sta imeli delovno območje v Trstu in Istri. Slovenski krščanski socialci pa so imeli v Istri uspehe predvsem na gospodarskem področju. V kmečkem okolju slovenskih predelov tudi ni uspela postaviti trdne organizacije Jugoslovanska socialdemokratska stranka, ki je delovala v mestih. Vendar je imela socialdemokratska stranka svoje sindikalne organizacije v Buzetu in v Podgorju, v Hrpeljah oziroma v Kozini je bila ustanovljena podružnica Zveze jugoslovanskih železničarjev.

Tudi v predelih Istre, kjer so živeli Slovenci, so v nekaterih krajih delovala italijanska in slovenska društva. Najbolj značilen je primer Kopra, kjer so imeli Italijani razvito zelo bogato kulturno, politično in gospodarsko življenje. Slovenci so mogli v tem okolju ustanoviti in ohranjevati čitalnico (1878), dramatični krožek "Istra" (1908) ter pevsko in tamburaško društvo "Zvezda" (1908) in posojilnico (1883).

V slovenskem delu so delovale zadruge, ki pa se niso včlanjevale v Gospodarsko zvezo za Istro v Pulju, pač pa v ljubljansko Gospodarsko oziroma Zadružno zvezo. Kasneje sta se ustanovili v Trstu bolj liberalna Zadružna zveza za celotno Primorsko in Narodna zajed-

nica (1912) s sedežem v Opatiji. Bilo je več gospodarskih zadrug, predvsem v koprskem sodnem okraju. Poleg tega so delovala podporna društva za zavarovanje goveje živine; tako zavarovanje je sodilo v pristojnost deželnih oblasti. Posojilnica in hranilnica v Kopru (1884) je pomenila začetek istrskih slovenskih denarnih zavodov, nastajali so pod vplivom slovenskega krščansko-socialnega Krekovega gibanja. Podobno tudi konzumna društva. Istrski slovenski duhovniki so bili člani Zbora svečnikov sv. Pavla, sodelovali so pri širjenju Dekliške Marijine družbe (delovale so na primer v Podgradu, Starodu pri Hrušici, Brezovici - 1901, Dolini - 1904, Klani - 1909, Jelšanah - 1909, Ospu - 1911, Vatovljah - 1912) in pogrebnih društev.

Nemci

V Pulju, ki se je v drugi polovici 19. stoletja razvil v gospodarski in politični center istrske dežele, je naraščalo število nemško govorečih ljudi. Od 2274 leta 1900 se je njihovo število povzpelo v desetih letih na skoraj 10.000. Število Nemcev je bilo tolikšno, da so se odločili za samostojen nastop (nemška stranka) na deželnozborskih volitvah leta 1914. V Pulju so tako delovali tudi Casino Marine Verein (1876), Militär Verein "Erzherzog Albrecht" (1884), teniški klub mornariških oficirjev. V Pulju je izhajalo tudi nekaj nemških listov kot tednik z dodatkom v italijanskem jeziku *Neptun* (1871-1872), dvojezični tednik *Pola* (1885), v slovenskem duhu pisani *Adriatische Post* (1899), že omenjeni trojezični *Omnibus* (1904-1912), ilustrirani štirinajst-dnevnik *Österreichische Riviera-Zeitung* (1904-1905), časnik *Polaer Morgenblatt* (1905-1906), ki se je spremenil v *Polaer Tagblatt*, tednik *Brioni Insel Zeitung* 1910 in tednik *Südösterreichische Nachrichten* (1910).

***

Ta prikaz društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju od leta 1848 do konca prve svetovne vojne, s predzgodovino, je prvi poskus, ki našteva in označuje različna društva v vseh treh upravnih sestavinah Primorja in pri vseh etničnih skupnostih, ki so tu v obravnavanem času živele. Poleg arhivskih virov, ki so bili uporabljeni v manjši meri, so pri sestavi pregleda služile predvsem številne objave, saj je ravno literatura o delovanju društev zelo obsežna (Marušič, 1982, 37-52; Claricini, 1873; Barbalić, 1952; Maserati, 1973; Monti Orel, 1976; Agostinetti, s. d.; Waltrisch, 1982; Kramar, Žitko, 1985; Bogneri, 1989; Kuret, Žitko, 1997), dasiravno zelo različne kakovosti. Mnoga društva so se s obsežnimi publikacijami ali pa le s skromnejšimi tiskimi spominjala svojih obletic. Primerna bi bila tudi sestava bibliografije takih publikacij za območje (Avstrijsko primorje), ki ga pregled obravnava, ali pa za Primorsko v pojmovanju današnjih dni.

Pisec članka želi spodbuditi, zlasti arhivske delavce, k sestavi katastra društev na Primorskem od njihovega prvega pojava vse do današnjih dni. Tudi ostali predeli slovenskega ozemlja še ne premorejo celovitih pregledov, izjema je Gorenjska, ki že ima pregled kulturnih društev (Kulturna društva..., 1980). Posebna obravnava pa je bila namenjena delavskim društvom (Liška, 1978), pa tudi društveni zakonodaji in arhiviranju društvenega

gradiva (Arhivi, 1983). Temeljito poznavanje arhivskih podatkov o nastanku, delovanju in prenehanju posameznih društev bi omogočilo popravke nekaterih napačnih podatkov, ki jih je mogoče zaslediti v pregledih zgodovine posameznih društev ali pa več različnih društev, ki so delovala v krajih ali večjih upravnih in zemljepisnih enotah.

A REVIEW OF THE ACTIVITIES OF VARIOUS SOCIETIES IN AUSTRIAN PRIMORJE (1848-1918)

Branko MARUŠIČ

Scientific and Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, Institute of History, Nova Gorica Research Unit,
SI-5000 Nova Gorica

SUMMARY

A review of such activities in Austrian Primorje from 1848 to 1918, together with their prehistory, is the first attempt to deal with societies functioning at that time in all three administrative-political constituents (Trieste, Goriško-Gradiščansko, Istra) and in all national (linguistic) components (mainly Slovenes, Italians, Croats and Germans). The review is based primarily on fairly extensive although very diverse literature as far as its quality is concerned. The prehistory covers the time from the mid-eighteenth century to 1848. The time that follows, however, is separated into two periods, i.e. from the revolution in 1848 to the end of Bach absolutism (1859) and from the initial introduction of parliamentarism to the Austrian state life (1860) to the downfall of the monarchy (1918). The article wishes to stimulate particularly the archive experts to work out a register of societies in Austrian Litoral from their first occurrences till this very day.

Key words: societies, historical reviews, Austrian Primorje, Trieste, Goriško, Istra, 1848-1918

VIRI IN LITERATURA

Andrejka, R. (1928): Društveno pravo v Sloveniji. Ljubljana.

Agostinetti, N. (s.d.): Le associazioni goriziane alla vigilia della prima guerra mondiale. Padova.

Apih, E. (1958): La società Triestina tra il 1815 ed il 1848. V: Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico. Udine.

Apih, E. (1988): Trieste. Bari.

Arhivi, 6, 1983, 1-2.

Barbalić, F. (1952): Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine. Zagreb.

Blažeković, T. (1990): Literatura o istarsko-kvarnerskim hrvatskim i talijanskim čitaonicama u XIX. stoljeću. V: Čitaonički pokret u jugoslavenskim zemljama u XIX. stoljeću. Mali Lošinj - Rijeka.

Bogneri, M. (1989): Cronache di Pola e dell'Istria. 1847-1914 gli anni della dominazione austro-ungarica. Trieste.

Bratulić, V. (1969): Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda. V: Hrvatski narod i preporod u Dalmaciji i Istri. Zagreb.

Cervani, G. (1958): Indirizzi e sviluppi della vita culturale. Umana, 7/1958, 1-8.

Colognati, R. (1958): Vita e cultura delle minoranze. Umana 7/1958, 1-8.

Cossar, R. M. (1955): Sodalizi ottocenteschi in Gorizia. La Porta orientale 25/1955.

Cossar, R. M. (1956): Organizzazioni sociali mal-tollerate in Gorizia (1829-1914). La Porta Orientale 16/1956, 3-4.

De Claricini, A. (1873): Gorizia nelle sue istituzioni e nella sua azienda comunale durante il triennio 1869-1871. Gorizia.

De Lugnani, S. (1986): La cultura tedesca a Trieste dalla fine del 1700 al tramonto dell'Impero asburgico. Trieste.

De Petris, P. (1958): La Società filarmonico-drammatica. Umana 7/1958, št. 1-8.

- Državni osnovni zakoni (1910).** Ljubljana.
- Fain, D. L. (1991):** Società di cultura a Gorizia nel XIX secolo. V: Ottocento Goriziano (1815-1915). Una città che si trasforma. Gorizia.
- Gospodarska** in družbena zgodovina Slovencev, 1, 1970. Ljubljana.
- Gruber Benco, A. (1958):** Il Circolo di Studi Sociali. Umana 7/1958, 1-8.
- Guida** schematica della città di Trieste, 1, 1857.
- Kramar, J. (1987):** Izola - mesto ribičev in delavcev. Koper.
- Kramar, J. (1991):** Narodna prebuja istrskih Slovencev. Koper-Trst.
- Kramar, J., Žitko, S. (1985):** Hranilnice in posojilnice v Slovenski Istri. Koper.
- Kulturna društva** na Gorenjskem v letih 1860-1914 (1980). Kranj.
- Kuret, B., Žitko, S. (1997):** Zastava, sveta bodi ti nam vez. Društveni prapori na Tržaškem in v Istri pred prvo svetovno vojno. Trst.
- Laibacher Zeitung**, 11. 1. 1849, 1.
- Le origini dell'irredentismo triestino** (1813-1860), (1878). Udine.
- Liška, J. (1978):** Naša pot v kulturo svobodnega človeka. Iz zgodovine delavskih in narodnoobrambnih izobraževalnih in kulturnih organizacij 1867-1977. Ljubljana.
- Marušič, B. (1982):** Zgodovinopisje o političnem življenju primorskih Slovencev v drugi polovici 19. stoletja. Goriški letnik 9/1982.
- Marušič, B. (1985):** Primorski čas pretekli. Koper.
- Maserati, E. (1973):** Il movimento operaio Trieste dalle origini alla prima guerra mondiale. Milano.
- Milanović, B. (1967):** Hrvatski narodni preporod u Istri, 1. Pazin.
- Monti Orel, S. (1976):** I Giornali Triestini dal 1863 al 1902. Trieste.
- Negrelli, G. (1978):** Al di qua del mito. Diritto storico e difesa nazionale nell'irredentismo della Trieste asburgica. Udine.
- Pagnini, C., Cecovini, M. (1963):** I cento anni della Società Ginnastica Triestina. Trieste.
- Pahor, S. (1970):** Prebujanje slovenske narodne zavesti. V: Prosvetni zbornik 1868-1968. Trst.
- Pahor, S. (1971):** Tržaški Slovenci v letih 1848-49 in Slavjanski rodoljub. V: Slavjanski rodoljub. Faksimile vseh šestih števil iz leta 1849. Trst.
- Šimčič, T. (1996):** Società di Minerva v Trstu in oblikovanje italijanskega narodnega liberalnega gibanja 1860-1878. V: Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana.
- Šimčič, T., Ukmar, J. (1986):** (1878-1971). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu. Gorica.
- Srečanja**, 4, 1969, 19. Primorsko vprašanje v luči zgodovinskih dejstev.
- Storia dei movimenti politici (1979).** V: Enciclopedia monografica del Friuli-Venezia Giulia 3/2.
- Sturman, R. (1996):** Le associazioni e giornali Sloveni a Trieste dal 1848 al 1890. Trieste.
- Šetić, N. (1990):** Talijanske čitaonice u Istri i na Kvarnerskimi otocima u XIX. stoljeću. V: Čitaonički pokret u jugoslavenskim zemljama u XIX. stoljeću. Mali Lošinj-Rijeka.
- Umana**, 7, 1958, 1-8. Indirizzi e sviluppi della vita culturale.
- Valdevit, G. (1979):** Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850-1919). Udine.
- Vrbnjak, V. (1983):** Društvena zakonodaja in kategorije arhivskega gradiva društev s posebnim poudarkom na Štajerskem. Arhivi 6/1983, 1-2.
- Waltritsch, M. (1982):** Slovensko bančništvo in hranilništvo na Goriškem. Gorica.
- Zaffi, D. (1995):** Le associazioni di difesa nazionale tedesche in Tirolo e nel Litorale. V: Regioni di frontiera nell'epoca dei nazionalismi. Bologna.